Հրատարակվում է չորեքշաբթի, ուրբաթ և կիւրակի օրերը։
Տարեկան գինն է 10 ռուբլի, կէս տարուանը 6 ռուբլի, 3 ամսուանը 3 ռ. և մի ամսուանը 1 ռ.։
Առանձին համարը 7 կոպէկ։

Բաժանորդագրութիւնն ընդունվում է խմբագրատանը և Կենտրոնական գրավաճառանոցում։

Հասցէն՝ Тифлисъ, Редакція „Ардзаганкъ“:
կամ՝ Tiflis, Rédaction „Ardzagang."

ԱՐՁԱԳԱՆՔ

Խմբագրութիւնը բաց է ամենայն օր 10—1 ժամ (բացի կիրակի և տօն օրերից)

Յայտարարութիւնն ընդունվում է ամեն լեզուով

Յայտարարութիւնների համար վճարում են իւրաքանչիւր բառին 2 կոպէկ։

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԼՐԱԳԻՐ

Բ Ա Ժ Ա Ն Ո Ր Դ Գ Ր Ո Ւ Ե Լ Ո Վ

„ԱՐՁԱԳԱՆՔ“

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԼՐԱԳՐԻՆ

ՆՈՅԵՄԲ. 1-ԻՑ ՄԻՆՉԵՒ ԴԵԿՏԵՄԲ. 31-Ը ՊԵՏՔ Է ՎՃԱՐԵԼ 2 ռ.

Բաժանորդագրութիւնն ընդունվում է ԽՄԲԱԳՐԱՏԱՆԸ (Վելեամինովսկի փողոց, № 22, տուն Խանդալամեանի) և «ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱՎԱՃԱՌԱՆՈՑՈՒՄ»։

Օտարաքաղաքացիք պէտք է դիմեն՝ Тифлисъ, Редакція „Арцаганкъ“. իսկ արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction du journal arménien «Ardzagang»։

Յայտարարութիւններ ընդունվում են հայերէն և օտար լեզուներով։

1895-Ի ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆ.

Այն անձինքը և հաստատութիւնները, որոնք ԱՅԺՄԷՆ ԻՍԿ կըստորագրուին 1895 թուի «Արձագանք»ին, կըստանան համարները բաժանորդագրուելու օրից՝ վճարելով ընդամենը տասը ռուբլի։

ԹԻՖԼԻԶԻ ԱՐՔՈՒՆԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆ

Երկուշաբթի, դեկտեմբերի 12-ին

Յօգուտ Թիֆլիզի առաջին գիմնազիայի չքաւոր աշակերտների,

որոնք այս տարի աւարտում են իրենց ուսման ընթացքը

ԿԸ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒԻ

„BAL MASQUÉ“

Օպերա, 4 գործող. երաժշտութիւն ՎԵՐԴԻԻ

Մասնակցութեամբ տ. տ. Էկգէնի, Բալաբանովայի, Կուտաթովայի պ. պ. Սեկարի, Մակսակովի, Փիւրերի, Իզմայլովի, Գեցևիչի և այլոց։

Սկիզբը երեկոյեան $7^{1}/_{2}$ ժամին է։

(2—1)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.— Հայկական խնդիր։ Լօնդօնից։ Մուշից։ Լօնդօնից։ Տաճկական պաշտօնական զեկուցումն։ Պ. կառավարչապետի վերադարձը։ Անցագրերի նոր ձևի գրքոյկներ։ Բժշկների փոխադարձ օժանդակութեան ընկերութիւն։ «Ելախ» կալուածքի հաստատութեան խնդիրը։ Ախալցխայից։ Կողբից։ Տաճկական արտակարգ դեսպանութիւնը։ Նախկին Արծրունիների քարվանսարայի վաճառման խնդիրը։ Կոյրերի խնամատար հոգաբարձութեան հաշիւը։ Ռ. Պատկանեանի մի կարծիքը։
ՆԱՄԱԿ Կ. ՊՈԼՍԻՑ
ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ և ԱՐՈՒԵՍՏ
ՏԱՃԿԱ-ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ.— Տուտէյի հանգըստարանը։
ՖԵԼԻԵՏՕՆ.— Ճանապարհորդական նամակներ Գերմանիայից։ Մուշ Տարօն։
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ
ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ

(„Նով. Վրէմ.“ № 6738)

«Ի նկատի ունենալով այն աղմուկը, որ բարձրացրին Լօնդօնի լրագրները տաճկական Հայաստանում տեղի ունեցած անկարգութիւնների առթիւ, օգտակար ենք համարում պատմաբանօրէն մի քիչ լոյս ձգել պատահած դէպքերի վրայ։

Հայերը, ինչպէս յայտնի է, ցրուած են Եւրոպայի արևելեան մասի բոլոր կողմերում։ Եւրոպական Տաճկաստանում, գլխաւորապէս Կ. Պոլսում նրանց թիւը հաշւում է 200 հազար (Տաճկաստանի հայերի թիւն է նոյն իսկ տաճկական աղբիւրներով $2^{1}/_{2}$ միլիոն)։ Իսկ նրանց գլխաւոր բնակութեան տեղերը Անդրկովկասումն է և Փոքր-Ասիայի հիւսիսային մասում։ Այդ երկրի մեծ մասը (Քուռ գետի ջրաբաշխը մինչև Արաքս) հետզհետէ, մի շարք պատերազմներից յետոյ տաճկական իշխանութեան ձեռից անցաւ ռուսաց իշխանութեան տակ, իսկ տաճկական իշխանութեան տակ մնաց Եփրատ գետաբերանի շուրջը գտնուող երկիրը և Վանայ լճի շրջակայ հողերը։ Առաջ այդ բոլորը մտնում էր այսպէս անուանուած Վանայ վիլայէթի շրջանը *), իսկ այժմ ինչպէս երևում է տաճկական հիւպատոսարանի հաղորդած տեղեկութիւններից, Վանի սանջակը միացրած է Բիթլիսի վիլայէթին։

Այդպիսով Վանի հայկական բնակավայրերը մի տեսակ օվազիսի կերպարանք են ստանում, որովհետև ինչպէս Վանում, նոյնպէս և նրան մօտիկ Մուշում թւով աւելի են քրդերը, որոնք վաղուց յայտնի են իբրև պատերազմասէր և մանաւանդ կողոպուտի ընդունակ ցեղ։ Այդ խռովարար ցեղը մի ինչ որ Աբդուլլայի առաջնորդութեամբ դեռ 1879 թուին մեծ անկարգութիւններ առաջացրեց պարսկական հողում և մտադիր էր մինչև անգամ Թաւրիզին տիրել։ Անդրկովկասեան երկրից այդ ժամանակ կանչուեց գեներալ Տէր-Ղուկասեանը, որ և նշանակուեց պարսկական սահմանի վրայ՝ ռուսական երկրները պաշտպանելու համար։

Մինչև վերջին տաճկական պատերազմը քրդերի վրայ գանգատւում էին գլխաւորապէս Վանի հայերը։ Անշուշտ պատերազմի ժամանակ հայերի վարկն ընկաւ տաճիկ կառավարութեան աչքում։ Քրդերը Մուխտար-փաշայի հրամանով իրենց միջից անկանոն զօրքի բանակ կազմեցին, իսկ հայերը ոչ միայն ոչինչ չէին անում, այլ և արտայայտում էին իրենց ատելութիւնը մահմեդականների դէմ զանազան արարմունքներով, օրինակ՝ ամեն տեղ գոհացողական մաղթանքներ էին կատարում ռուսաց յաջողութեան համար և պաշար էին տալիս ռուսաց ինտենդանտութեան, ի հարկէ այն տեղերում, ուր տիրապետում էր ռուսաց զօրքը։ 1877 թուին երբ իշխան Տէր Ղուկասովը Դէլի-Բաբայի կռուից յետոյ յետ էր գալիս Երևանեան նահանգը, նրա ետևից գաղթեցին եկան հազարաւոր հայ ընտանիքներ, որոնք ազատուել էին տաճկական վրէժխնդրութիւնից։

Տաճկական պատերազմից յետոյ թէ Թիֆլիզի և թէ Կ. Պոլսոյ հայ ինտելիգենցիան տոգորուեց նոյն յոյսերով։ Սպասում էին, որ Փոքր-Ասիայի հայերին կը շնորհեն այն բարենորոգումները, ինչ որ շնորհեցին Ռումիլիայի բուլղարներին։ Այդ ինտելիգենցիան տոգորուած այնպիսի քաղաքական ցնորքներով, որոնց հետքը անգամ ամենևին չկային հասարակ ժողովրդի մէջ, սկսեց մտածել Հայաստանի ինքնավարութեան մասին։ Կոստանդնուպօլսում մինչև անգամ պատրաստւում էին այդ ապագայ հայաստանի քարտէսը (!), որի մէջ մտնում էին ոչ միայն վերև յիշուած երկիրները, այսինքն Գանձակի, Երևանի նահանգները, Թիֆլիզի նահանգի մի մասը, Էրզրումի վիլայէթը, այլ և Ադրբէջանը, Քրդստանը և Միջագետքը։ Դրա հետ միաժամանակ սկսեցին աւելի յաճախ եւրոպական լրագրների էջերում տեղեկութիւններ երևալ քրդերի անգթութեանց մասին Վանի գաւառում։ Տաճիկների դէմ ագիտացիան մեծ ոյժով պաշտպանում էին Տաճկա-Հայաստանի մանաւանդ Էրզրումի հարուստ հայերը։

Վերջին դէպքերը Վանում յանկարծ կարգից դուրս կերպարանք ստացան։ Այս անգամ անկարգութիւնները երևացին ոչ թէ իբր անմիջական հետևանք տաճկական իշխանութեան ճնշման, կամ քրդական կողոպուտների, այլ արտաքին գրգռմամբ։ Այս աշնան Սասունի, Տալւորիկի և այլ տեղերի բնակիչները երկու անգամ ապստամբեցին զէնքը ձեռներին։ Ինչպէս երևում է տաճկական աղբիւրներից, այդ ապստամբութիւնը կազմակերպել է մի ոմն Համբարձում և ուրիշները, որոնք դրսից էին եկած։

Այդ անձինքները յաջողեցրել են լեռներում զինուորուած աւազակային խումբեր կազմել։ Այս տեղեկութիւնները չեն հերքւում և ոչ-տաճկական աղբիւրներից։ Դրանից յետոյ արդէն սկսում են փոխադարձաբար միմեանց մեղադրել անգթութեանց մէջ.—Թուրքերը պնդում են թէ ապստամբները իրենց բոլոր բարկութիւնը թափել են մահմեդական գիւղերի վրայ և գործել են, ինչպէս Պետերբուրգի դեսպանատունն է ասում, «սոսկալի անգըթութիւններ, իսկ հայերն իրանց կողմից մեղադրում են Զաքի-փաշայի կանոնաւոր զօրագնդին, թէ աներևակայելի անգթութիւններ է կատարել։ Անգլիացիների խօսքերին նայելով մինչև 15,000 հայ է կոտորած, մի ամբողջ քաղաք — հաջըն մինչև 1200 տուն ամբողջովին մատնուած է սրի և կրակի։

Անգլիացիք, ինչպէս երևում է հեռագրներից, աներևակայելի աղմուկ են բարձրացրել տաճկական անգթութեանց առթիւ։ Հոգևորականութիւնն այդ բանի վրայ խօսում է եկեղեցիներում, նախարարները և պալատների անդամները խօսել են կլուբներում, միտինգներ են կազմուել։ Հայերը Վարնայում վճռել են նաև պատգամաւորներ ուղարկել Բերլինի դաշնագիրն ստորագրող բոլոր պետութեանց ներկայացուցիչներին։

Անգլիական լրագրներն ասում են թէ անգթութիւնները կատարել են ոչ թէ բաշիբուզուկները, այլ կանոնաւոր զօրքերը սուլթանի բարեհաճութեամբ և այդ առիթով առաջ են բերում Գլադստոնի տուած վկայութիւնը տաճիկների բացառիկ բարբարոսութեան մասին։ Մէկ մէկի ետևից, նոր նոր առաջարկութիւններ են լինում։ Այսպէս, օրինակ, առաջարկւում է ի միջի այլոց որ անգլիացիք և ռուսները (?) միասին գրաւեն տաճկական Հայաստանը և միևնոյն ժամանակ ցաւ և զարմանք են արտայայտում որ Ռուսաստանը յետ է կանգնում այդ մտքից։

Անգլիական աղբիւրներին նայելով պատահարների տեղը գնալու համար նշանակւում է խառն յանձնաժողով, որի մէջ տաճիկ կառավարութեան հրաւէրով կը մասնակցի նաև ամերիկական հիւպատոսը։ Հիւպատոսների զեկուցումները և քննութիւնը, երևի, կը պարզեն գործերի իսկական դրութիւնը։ Ոչ մի կասկած չկայ թէ Ռուսաստանը, որ մինչև այժմ ամենքից աւելի ճշտութեամբ է պահպանել Բերլինի դաշնագիրը, կը կարեկցի թշուառ հայերի դրութեանը, թէ քրիստոնէական կարեկցութեան զգացմամբ և թէ այն պատճառով, որ Ռուսաստանը մի միլիոն հայ հպատակներ ունի։ Բայց ի հարկէ Ռուսաստանի մասնակցութիւնը երբէք այն չի լինի, որ նա Անգլիայի հետ միասին գրաւի Հայաստանը։ Անգլիական կառավարութիւնը ամենքից աւելի քիչ իրաւունք ունի աղաղակել և գոռգոռալ պատահած դէպքերի առթիւ։ Բաւական է յիշել սիպայների խաղաղացնելը, որ կատարուեց անսանձ խստութեամբ։ Անցեալ պատերազմի ժամանակ որ ձեռնարկուած էր քրիստոնէից ազատութեան նպատակով Անգլիան բոլոր ժամանակ իբրև պահապան հսկում էր որ Տաճկաստանն անձեռնմխելի մնայ։ Էրզրումի և Վանի գաւառի մի մասի Ռուսաստանի հետ միանալու հարցին իր ժամանակին

*) 1877 թուին Էրզրումի վիլայէթի քրիստոնեաների թիւը համարւում էր 400,000։

ՖԵԼԻԵՏՕՆ

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻՑ *)

Դ.

Մեր ճանապարհորդութեան նպատակատեղին.—Բիլեֆելդ.—Վեստֆալական գիւղերի յատկութիւնը.—Porta Westfalika. — Տևտոբուրգեան անտառը.—Հերման և նորա գործը.—Այցելութիւն Հերմանի արձանին.—Դիտմոլտ և նորա շրջակայքը. արձանի նըկարագրութիւնը.—Սեդանի տօնը արձանի շուրջը.—Էքստերնշտայն և նորա նկարագրութիւնը.—Վերադարձ։

Օգոստոսի 15-ին հասնում ենք Բիլեֆելդ, մեր ճանապարհորդութեան նպատակատեղին։

Բիլեֆելդի արուարձան Գադդերբաում գիւղի մօտ Տևտոբուրգեան անտառի մէջ գտնւում է քրիստոնէական այն հաստատութիւնները, որ «Բէթել» անունն է կրում։ Այս հաստատութիւնների ուսումնասիրութիւնն է մեր ճանապարհորդութեան նպատակը, բայց այսօր և մեր նամակի նիւթը ոչ թէ հաստատութիւնների, այլ Բիլեֆելդի և Տևտոբուրգեան անտառի նկարագրութիւնը կը լինի։

Բիլեֆելդը պատմական Վեստֆալիայի քաղաքներից մէկն է, առաջին քաղաքը ամբողջ Գերմանիայում իր վուշի գործուածներով։ Բիլեֆելդը փոքր է, քառասուն հազարի չափ բնակիչ ունի, բայց գեղեցիկ իր դիրքով և աննման իր առողջարար օդով։ Նա ընկնում է Տևտոբուրգեան անտառի ստորոտում. Սպարենբուրգ կոչուած բլրի վերայից սքանչելի է Բիլեֆելդը իր շրջականերով, ամբողջ քաղաքը կարծես ափիդ մէջ լինի։ Ե՛կ, նստենք Սպարենբուրգի վերայ շինուած ռեստորանի բակում և այդտեղից դիտենք մեր աչքի առաջ բացուող տեսարանը։ Ահա հէնց բլրի ստորոտներից ըսկւում է քաղաքը, որի հին և նոր մասերը առանց դժուարութեան կարելի է որոշել։ Ահա Ալտշտէտիշէ (հին քաղաքի) եկեղեցին իր բարձր գոթական աշտարակով. ահա Նեոյշտէտիշէ (նոր քաղաքի) եկեղեցին. այստեղ է քարոզում երիտասարդ, ճարտասան պաստոր Միխայէլիսը. որքան ոգի, որքան զգացմունք կայ նորա քարոզների մէջ։ Կարճ է խօսում նա և պարզ, բայց այդ կարճ քարոզներով կարողանում է իշխել իր ունկնդիրների հոգու ամբողջութեան վերայ։ Քաղաքի արևմտեան կողմը, սաղարթախիտ ծառաստանների մէջ ծածկուած թաղում՝ ապրում են այստեղի հարուստները. Բիլեֆելդը շատ նշանաւոր հարուստներ ունի, իսկ հիւսիսային կողմը ձգուած, փոքրիկ, բայց կոկիկ տները բանուորների թաղն է, Arbeiterheim կոչուած հաստատութեան ձեռքով կառուցուած շինութիւնները։ Այդ հաստատութիւնը Գերմանիայի ուշադրութեան արժանի հաստատութիւններից մէկն է. բայց մի այլ նամակում այդ մասին։

Այստեղից շատ ակնապարար տպաւորութիւն է անում կանաչի մէջ այստեղ այնտեղ երևացող Վեստֆալական գիւղերի առանձնացած տները, հեռու, հեռու, մինչև մշուշի մէջ թաղուած հորիզոնը։ Վեստֆալացիք նախնի քաջ գերմանների սերունդները, դեռ և ս ապրում են այնպէս, ինչպէս Տացիտոսի ժամանակները. գիւղ ասուած բանը, իսկապէս չկայ այնտեղ։ Իւրաքանչիւր ընտանիք ապրում է իւր համար առանձնացած, իւր ագարակների մէջ, որոնք շրջապատուած են լինում մի քանի կարգ ծառերով, կամ և այնպիսի տեղեր, ուր տները բոլորովին կորած են խիտ անտառների կամ մացառների մէջ, այսպէս են օրինակի համար Գիւտերսլօ քաղաքի շրջակայքում, Սենայի շրջանում։ Վեստֆալացին ժառանգել է իւր նախնիքներից ազատ ապրել, նա մի փոքրիկ անկախ իշխան է իւր հողի, իւր անտառների մէջ, չէ սիրում որ խանգարեն իւր առանձնութիւնը, իւր անկախութիւնը։ Վեստֆալացին սնում, աճում է իւր ագարակների, իւր անտառների մէջ, փայտէ կօշիկները, որ յարմարեցրած են առանձնապէս դաշտային աշխատանքների համար, հագած աշխատում է նա իւր ագարակների կամ անտառների մէջ, երկիրն էլ վարձատրում է նորա աշխատանքը։ Վեստֆալիայի գիւղացիները յայտնի են իրենց հարստութեամբ։ Հիմկայ է Վեստֆալացին, առոյգ և թարմ է Վեստֆալուհին։

Աչքներս դարձնենք հորիզոնի արևելա-հարաւային կողմը. այդտեղ լեռները միմեանց կտրում և մի հանգոյց են կազմում. դա Porta Westfalika-ն է. Վէզերը կտրում անցնում է այդ լեռները, և այս հովիտն է կազմում հիւսիս-արևելեան Գերմանիա տանող ճանապարհը. Հաննովերից Բիլեֆելդ տանող գիծը այդտեղով է անցնում։ Գետի ափին բարձրացող բլրի վերայ ձգուած է Վիլհելմ Ա. յիշատակին կանգնելիք հսկայական արձանի հիմքը։

Սպարենբուրգը, որի մօտից դիտում էինք մենք Բիլեֆելդն ու նորա շրջակաները, ասպետական մի դղեակ է իւր թանգարանով ու հնութիւններով, բայց մենք խոստացել ենք Տևտոբուրգեան անտառի մասին գրել, ուստի և չշեղուելով ծրագրից, անցնենք մեր նիւթին. Սպարենբուրգի դղեակն իսկ Տևտոբուրգեան անտառի բլուրներից մէկի վերայ է։ Անտառը տարածուած է մի լեռնաշղթայի վերայ, որ 150 կիլոմետր երկարութեամբ ձգւում է Վեստֆալիայի հիւսիս արևելեան կողմը և տարածւում է մինչև Լիպպի փոքրիկ իշխանութեան սահմանները։ Տևտոբուրգեան անտառը լեռնաշղթայ անուանեցինք, բայց չկարծէք թէ մեր Գեղարքունեաց կամ Բարդող լեռներն են իրենց բարձրաբեկ գագաթներով։ Այդ լեռնաշղթան ոչ միայն բարձր գագաթներ չունի, այլ և շատ նեղ է, տեղ կայ որ մի գիծ միայն բաժանում է լեռնաշղթայի երկու կողմերը գտնուած ընդարձակ դաշտավայրերը. այսպէս է օրինակ Բիլեֆելդից դէպի հիւսիս արևմուտք Dreikaiser Thurm-ի երեք կայսրների աշտարակի բլուրները։ Այս աշտարակը կանգնեցրել է Բիլեֆելդի շրջանը ի յիշատակ այն տարուայ, երբ երեք գերմանական կայսրներ իշխեցին միմեանց յետևից։

Տևտոբուրգեան անտառը հին գերմանների ազատութեան վկան է հռովմէական զէնքի սահմանը։ Քաջ Արմինիուսի կամ Հերմանի դիմադրութիւնը ստիպեց հռովմէացիներին ձեռք վերցնել հիւսիսային գերմանացիներին նուաճելու մտադրութիւնից։ Արմինիուսը ծնել է 17 թ. Քրիստոսից առաջ։ Նա հռովմէական զինուորական կրթութիւն ստացաւ Իտալիայում, սակայն հռովմայեցու մեղկ կեանքը չկարողացաւ ազդել նորա առողջ և ազատասէր հոգու վերայ, նա գերմանացի մնաց և հայրենիք վերադարձաւ, այն ինչ նորա եղբայրը մնաց հռովմէական ծառայութեան մէջ։ Այդ ժամանակներում 7 թ. Ք. յ. Վարուսը մտքում դըրեց նուաճել հիւսիսային Վէզերի հովիտը և հռոմէական մի առանձին նահանգ կազմել։ Քաջ Արմինիուսի սիրտը բորբոքուեցաւ հայրենիքի սիրով. նա կամենում էր հայրենիքն ազատել, բայց անկարող էր հռովմէական զօրքի դէմ պատերազմել։ Արմինիուսը խորամանկութեան դիմեց. նա Վարուսին հաւատացրեց, որ ապահովութեան մէջ է, չնայելով հռովմայեցիների կուսակից և Արմինիուսի թըշնամի Զեգեստի նախազգուշացումներին։ Արմինիուսի գրգռմամբ ապստամբութեան դրօշակը բարձրացրեց գերմանական ցեղերից մէկը, որ բնում էր այժմեան Բիլեֆելդի շրջանի տեղը. այդտեղ պիտի կատարուէր և պատրաստուած դաւադրութիւնը։ Վարուսը 25000 զօրքով անցաւ Տևտոբուրգեան անտառի կողմը ապստամբներին պատժելու համար. դաւադիրները հռովմայեցիների համար անսպասելի կերպով յարձակուեցան թշնամիների վերայ և ամբողջ բանակը սրի անցրին, շատ քչերը կարողացան ազատուել։ Այնուհետև Արմինիուսը բացարձակ կերպով ապստամբների գլուխն անցաւ և մի քանի տարի շարունակ քաջութեամբ պաշտպանում էր իւր հայրենիքը։ Ազատութեան հերոսը անյաղթելի մնալով հռովմէական կտրուկ սրի առաջ, բայց զոհ եղաւ ներքին երկպառակութիւնների 21 թ.

Այս դէպքի առթիւ Տևտոբուրգեան անտառի ամենաբարձր բլուրներից մէկի վերայ Դիտմոլտ քաղաքից ոչ հեռու արձանագործ ֆօն Բանդելը մի հսկայական արձան է կանգնել, որ սկսել է 40 թուականներին և վերջացել է 1875 թ. միայն։ Ճարտարապետը գործն սկսել է իւր մասնաւոր աղբիւրներով և ժողովրդի նուիրատուութիւններով գլուխ հանել։ Դեռ մինչև այժմ էլ պահպանւում է ֆօն Բանդելի փայտի խրճիթը, ուր ապրում էր նա արձանի շինութեան ժամանակ։

Սեպտեմբերի երկուսին այցելեցինք Հերմանի արձանը և նորա շրջակաները դիտմամբ ընտրել էինք այդ օրը՝ Սեդանի տօնը Հերմանի արձանի մօտ տեսնելու համար։ Սեդանը այժմ գերմանական ժողովրդական տօներից մէկն է. դորանով գերմանական ժողովուրդը քայքայեալ հայրենիքի կրկին միութեան յիշատակն է տօնում։ Ֆրանս գերմանական պատերազմը Գերմանիայի երկունքն էր և այդ երկունքի հետևանքը գերմանական կայսրութեան ծնունդն եղաւ։ Գերմանական շատ քիչ քաղաք կը լինի, որ այդ յաղթութեան յիշատակին արձան կանգնեցրած չլինի. գիւղերումն էլ ուր արձաններ չկան, ծառեր են տնկուած ի յիշատակ գերմանական կայսրութեան վերածնութեան,

Բիլեֆելդից դէպի Հերմանի արձանը երկու ճանապարհ կայ. ոտով՝ որ Տևտոբուրգեան անտառի միջով մինչև արձանն է տանում, և երկաթուղով Դիտմոլտի վերայով. մենք ստիպուած էինք վերջինն ընտրել ժամանակի սղութեան պատճառով, մանաւանդ որ ընկերներս էլ ոտով գնալու ախորժակ չունէին։ Առաւօտեան ժամը 8 ին արդէն հասնում ենք Դիտմոլտ՝ Լիպպի իշխանութեան մայրաքաղաքը։ Այս իշխանութիւնը միացեալ տէրութիւնների մէջ ամենափոքրն է. քաղաքը, թէև ոչ այնքան մեծ, բայց իւր դղեակով ու զբօսավայրերով շատ սիրուն կերպարանք է ստանում։

Դիտմոլտից ոտով ենք գնում։ Քաղաքի արևմտեան կողմի հովիտը սքանչելի է իւր խճուղիներով, զբօսավայրերով, լըճակներով. առուակներով. լերան կողքերը ծածկուած են ամարանոցներով Բերլինի և այլ քաղաքների հարուստների համար։ Հինաւուրց անտառները դարձել են հրաշալի զբօսավայրեր մարդկային աշխատութեան և արուեստի ձեռքով։ Կամաց կամաց բլուրն ենք բարձրանում. ճանապարհի կողքերին տնկած արձանագրութիւնները փայտի ձեռքերով՝ ցոյց են տալիս մեր գնալիք ուղղութիւնը։ Այսպէս է. առհասարակ ամեն տեղ, առանց առաջնորդի կարելի է հարիւրաւոր վերստերով ճանապարհորդութիւն անել. փայտէ ձեռքը և արձանագրութիւնը ցոյց կըտան ձեզ գնալիք ճանապարհը։ Բաւական բարձրանալուց յետոյ՝ հասնում ենք մի ցանկապատի, դա իշխանի որսարանն է. այդ ցանկապատը տարածւում է ամբողջ բլրի շուրջը երէներին ներփակելու համար։ Արձանից փոքր ինչ ցած, լերան լանջին գտնւում է հռովմայեցոց բանակատեղին, դա մի կլոր շրջանակ է, շըրջանի բարձրութիւնները, դուրը մինչև

*) Տես «Արձագանք» № 139.

ամենազօրեղ կերպով հակառակեց Անգլիան։

Առ հասարակ քրիստոնեաներին ճընշող մահմեդականների հետ մեր ունեցած մրցման ընթացքում, Անգլիան գրեթէ միշտ կիսալուսնի կողմն է եղել։ Իսկ այժմ ինչու է նա այդպէս փրփրել։ Այդ վարմունքն արդեօք միայն այն փորձնական կռուածաղկի գնտակներից չէ՞, որ Անգլիան վերջին ժամանակներս շարունակ գլորում է, որպէս զի ինքը ազատուի դժուար դրութիւնից և Հեռաւոր Արևելքում ազատ գործելու իրաւունք ձեռք բերի։ Հէնց նոր էր սկսուել Կորէայի պատերազմը և Անգլիան առաջարկեց միջամտել, ի հարկէ, իւր առաջնորդութեամբ, դրան կից գործեր էին կատարվում Մադագասկարում, յետոյ անտեղի և անսպասելի խօսք ընկաւ մէջ տեղ որ տաճկական նեղուցները բացուին բոլոր ազգերի զինուորական նաւերի համար։ Իսկ այժմ լսվում է անգլիացիների սիրած «գրաւումն» (окупація) խօսքը։

Իսկ մենք հաստատ համոզուած ենք, որ գործը գրաւման և այն էլ միասին գրաւման չի հասնիլ։ Մենք հաւատացած ենք որ Ռուսաստանի ազդեցութիւնը Տաճկաստանի վրայ այնքան ուժեղ է, որ մեր դիպլօմատիայի եռանդուն պահանջները, պատահարների տեղը քննիչներ ուղարկելու հետ միասին բաւական է հակադրելու համար Տաճկաստանին, որ վերջապէս նա անսայթաք պահպանի Բերլինի դաշնագրի 62-րդ յօդուածը։ Այս տեսակ միջոցներից մինչև գրաւումն դեռ շատ հեռի է և մենք հաւատացած ենք որ անգլիացիներին չի յաջողուի այդ հարցն այնքան ուռեցնել, որ նա միջազգային դառնայ»։

⁂

ԼՕՆԴՕՆԻՑ հեռագրում են «Նով. Վր.» նոյեմբերի 29-ից. — «Ազատամիտ կուսակցութեան օրգան «Daily News»-ի մէջ այսօր տպագրուած է մի մանրամասն նամակ Կ. Պօլսից Հայաստանում գործուած տաճկական գազանութիւնների վերաբերեալ։ Նամակի հեղինակը հաղորդում է, թէ հայոց լրագրները չափազանցացնում են կոտորածների թիւը, որ տեղի է ունեցել կարգը վերականգնելու ժամանակ։ Իսկապէս խստաբարոյ անգթութիւնները պատահել են աւելի նեղ շրջանի մէջ և դրան առիթ են տուել այն դաւադրութիւնները, որ տաճկաց կառավարութեան դէմ կազմել էին հայոց գաղտնի ընկերութիւնները։ Այդ ապստամբութեան գլխաւոր շարժառիթն է Տաճկաստանի հայերի իրենց դրութեան բարւոքելուն բոլորովին օրինաւոր ցանկութիւնը։ Տաճկաստանի հայերը չեն կարող չնախանձել իրենց ազգակիցներին վիճակին դրացի Ռուսաստանում։ Նամակի հեղինակի կարծիքով Անգլիան անպատճառ պիտի միջամտի այդ գործին, որովհետև այլ կերպ, որքան որ տաճիկները նոր կոտորածներ անեն Հայաստանում, այնքան կ'աւելանայ այն մարդկանց թիւը, որոնք ցանկանում են, որ տաճկական Հայաստանը միանայ Ռուսաստանի հետ։ «Daily News-ը առաջնորդող յօդուածում կրկին ցանկութիւն է յայտնում, որ Անգլիան և Ռուսաստանը միասին միջամտութիւն անեն հայկական խնդրում»։

⁂

ՄՈՒՇԻՑ մեզ հաղորդում են. «Անցեալներս Պօլսէն այստեղ հասաւ Ֆէրիք փաշայ մը և անմիջապէս ձեռք առած խիստ միջոցների ու հետապնդումների շնորհիւ աւազակ քիւրդերէն յետ առաւ լեռնաստորոտ հայաբնակ մի քանի գիւղերի այն աւարն ու կողոպուտը, որոնք՝ օգտուելով Սասնոյ կոտորածի շփոթումներէն՝ յափշտակեր և իրանց սեպհականացրեր էին։ Քիւրդերէն յետ առած կողոպուտը, Ֆէրիք փաշայի տրամաբանածի համաձայն, պէտք է առանց այլևայլութեան ու տրտունջի զինուորական դասին յատկացուի և այդպէս ալ կատարուեց։ Պէտք է ասած Ֆէրիք փաշայի ցոյց տուած կտրականութիւնը այդ աւազակ և վնասակար տարրին կատարեալ զարգանդի և երկիւղի տակ է այժմ առեր, այպա թէ ոչ հիմա արդէն այդ վայրենի ցեղը ոչ թէ անզէն և խեղճ ժողովրդին կը զրկէր իւր ապրանքէն ու մալէն, այլ նոյն իսկ՝ չեմ սխալուի ասելու, հայ բռւած անուն անգամ ջնջուած էր գոնէ Մշու և նորա շրջակայ գաւառներէն»։

⁂

ԼՕՆԴՕՆԻՑ հեռագրում են «Նով. Վր.»-ին նոյեմբերի 30-ից. — «Անգլիական մամուլը փոխել է իր յօդուածների տօնը հայկական խնդրի վերաբերմամբ և աւելի հանգիստ է քննում։ Անգլիայի դիպլոմատիքական քայլը համակրութիւն չգտաւ գերմանական կառավարութեան կողմից։ Աւստրիան դեռ տատանվում է, Իտալիան համամիտ է Անգլիային։ Այժմ առաջարկում են յանձնել Էրզրումի անգլիական, Ֆրանսիական և ռուսական հիւպատոսներին քննութիւն կատարել տաճկական Հայաստանում, գործերի իսկական դրութիւնը պարզելու նպատակով։

⁂

Կ. Պօլսոյ բոլոր լրագրները հրատարակել են հետևեալ պաշտօնական զեկուցումը.

«Վերջերս Եւրոպայի լրագրներէն մէկ քանիները հրատարակեցին ճշմարտութեան հակառակ լուր մը Սասունի մէջ օսմանեան զօրքերուն կողմէ քանի մը հայ գեղերու քանդուած և այդ միջոցին ալ մարդու սպանութիւն կատարուած ըլլալուն մասին։ Անոնցմէ ոմանք ալ այս լուրը մեծցնելով ըսած են թէ ասոր մինչև հիմա Եւրոպա չիմացուած ըլլալը առաջ եկած է Սասունէն մեկնիլ ուզող ճամբորդներու դէմ դրուած արգելքէն։

Սասուն բնակող կայսերական հըպատակները առաջուան պէս կատարեալ խաղաղութեան և հանդարտութեան մէջ ըլլալով գործերովնին զբաղած են, և ակներև է թէ ճամբորդները կատարեալ ապահովութեամբ ուզած տեղերնին կ'երթևեկեն։ Միայն թէ որովհետև կարգ մը հայ աւազակներ խառնուելով խռովարարներուն թելադրութեններէն անցեալները Թալորիի և անոր մերձակայ տեղերուն մէջ համարձակած էին մարդ սպաննել, աւար առնել, կողոպտել, թալլել, ճամբայ խափանել և այդ կարգի ապահովութիւն և հանդարտութիւնը վերցնող աւազակային գործեր ընել, կառավարութիւնը այս խռովութիւնը զսպելու համար բնականաբար ձեռք առաւ հարկ եղած միջոցները, չորրորդ զօրաբանակէն պէտք եղած թուով զինուոր ղրկուեցաւ և այսպէս խռովութեան առաջքն առնուեցաւ։ Հանդարտութիւնը վերահաստատուած ըլլալով, զինուորներն ալ ետ ղրկուեր են իրենց տեղերը։

Չորրորդ զօրաբանակին միւշիրին և Պիթլիսի կուսակալին կողմէ ծանուցուած է թէ Քիւրտերը այս առթիւ միջամտութիւն մը գործած չեն և թէ, ինչպէս վերը ըսուեցաւ, մէկ քանի հայ աւազակներ անվայել ընթացքի մէջ գտնուած են։

Որպէս զի քննութիւն մը կատարուի վերոյիշեալ աւազակներու այս ապստամբութեանց վրայ, կազմուած է մասնախումբ մը զոր կը կազմեն կայսերական թիկնապահ Ֆէրիգ Ապտուլլահ փաշա, Պօլսոյ ԷՆիէֆ Սանճաղի անօրէն Ճօմէրդ պէյ, Ներքին գործոց նախարարութեան թղթակցութեան դիւանին առաջին քարտուղար Մէճիտ էֆէնտի, և կայսերական անձնական սպայակոյտէն Միրլիվա Հաֆըզ Թէվֆիք փաշա։ Այս մասնախումբը այս շաբթուան մէջ ճանբայ ելլելիք շոգենաւով պիտի մեկնի։

Կառավարութիւնը իր արդարութեան և գթութեան հովանիին տակ հաւասարաբար պաշտպանած հպատակներուն նկատմամբ բնաւ երբէք պատշաճ չի կրնար գտնել վերոյիշեալ լրագիրներուն հրատարակածին նման դէպքեր, և ճշմարտութիւնը այսպէս յայտնելով, կը հերքէ այդ հրատարակութիւնները»։

⁂

Ամսոյս 7-ին Պետերբուրգից Թիֆլիս ժամանեց երկրիս կառավարչապետ գեներալ ադիւտանտ Ս. Ա. Շերեմետեվը։

⁂

Թիֆլիզի արքունական պալատում ստացուած են՝ գաւառական քաղաքներն ուղարկելու համար, անցագրերի նոր ձևի գրքոյկներ։ Այդ գրքոյկները պիտի տրուին ազնուականներին, աստիճանաւորներին և զանազան դասակարգերի պատկանողներին, իսկ գիւղացիների վերաբերութեամբ այլ կարգադրութիւն կը լինի։

⁂

Ենթադրութիւն կայ Թիֆլիզում հաստատել բժիշկների փոխադարձ օգնութեան ընկերութիւն։ Պետերբուրգի բժշկների ընկերութեան նմանը դիմել է բժշկական դեպարտամենտին միջնորդելու որ Թիֆլիզում նոյն տեսակ ընկերութիւն հաստատուի, համաձայն Թիֆլիզի 15 բըժիշկների խնդրանաց։ Ներքին գործոց նախարարութիւնը այդ խնդրին վճռելուց առաջ նախապէս հարցրել է Թիֆլիզի նահանգապետի կարծիքը։

⁂

Դեկտեմբերի 9 ին Թիֆլիզի դատաստանական պալատում քննվում էր յայտնի «Եղբի» [illegible] խնդիրը Բագուի դրամատէր պ. Առաքել Ծատուրեանի ու Հաջի Զէյնալ Ավդին Թաղիէվի վրայ։ Ինչպէս յայտնի է մեր ընթերցողներին այդ կալուածքի առթիւ վէճ յայտնողներն էին Դաւիթ խան Աղալարովի կինը և պ. Պալաշկովսկին։ Դեկտեմբերի 7-ին նիստին դրանց հաւատարմատարները յայտարարեցին դատարանին, որ իրենք հակառակ չեն այդ կալուածքի հաստատելուն նոր գնողների անունով։ Պալատը իր վճիռը յետաձգեց մինչև դեկտեմբերի 20-ը։

⁂

ԱԽԱԼՑԽԱՅԻՑ մեզ գրում են. — Կիւրակի, դեկտեմբերի 4-ին տեղիս գրադարան ընթերցարանի դահլիճում կայացաւ Կովկասի հայոց Բարեգործական Ընկերութեան տեղական բաժնի ընդհանուր ժողովը։ Ժողովի պարապմանց առարկաներն էին ընկերութեանս պաշտօնատար անձանց ընտրութիւնները։ Ձայների բազմութեամբ ընդհանուր ժողովների նախագահ վերընտրուեց պ. Նիկ. Տէր Գրիգորեանը (քաղաքագլուխ), քարտուղար պ. Ս. Տէր-Կարապետեանը (ուսուցիչ)։ Վարչութեան հերթով դուրս գնացած և հրաժարուած անդամների փոխարէն՝ պէտք էր ընտրել վարչութեան չորս նոր անդամ, սակայն թերթիկներով կատարուած քուէարկութեան արդիւնքով միայն երկուսն են ընտրուած համարւում—արժ. Աբր. ք. Ղազազեանը և պ. Ար. Սիմէօնեանը (աւագ-ուսուցիչ)։ Որովհետև ժողովը բաւական երկարեց, ուստի վարչութեան միւս երկու անդամի, երեք փոխանդամի, ընկերութեանս տեղական բաժնի սոյն 1894 թ. ել և մտից հաշիւները քննող յանձնաժողովի երեք անդամի ընտրութիւնը թողնուեց, երբև սոյն ժողովի շարունակութիւն, կատարելու մի այլ անգամ։

⁂

ԿՈՂԲԻՑ (Ղազախի) մեզ հաղորդում են. — Ուրախութեամբ յայտնում ենք, որ Ղազախի երկրորդ մասի գործակալութեան մեծ բնակութիւն կազմող հայաբնակ գիւղերը, որպիսիք են՝ Կողբը, Բրանը և Կօթի գիւղը, այս ուսումնական տարուայ սկզբից ուսումնարաններ բացին, ուր այժմ բաւականաչափ գիւղացի մանկըտիք են սովորում։ Գիւղացիք դէպի ուսումնարանները մեծ սիրով են վերաբերվում. տայ Աստուած, որ այդ անկեղծ սէրը վառ մնայ, այն ևս շնորհիւ ուսուցիչների անկեղծ և օգտաէտ գործունէութեան, ևս և մեր հոգևոր իշխանութեան ջերմ աջակցութեան։ Ղազախի բ. մասի գործակալութեան ամենամեծ գիւղերից մէկն է և՛ Ձնողը (մօտաւորապէս 300 տուն), որ մինչև այժմ զուրկ է ուսումնարանից։ Այս մեծ ամօթ է թէ՛ Ձնողնայ քահանաներին, որոնք չեն աշխատում այս մասին և թէ՛ նոյն իսկ մեր հոգևոր վարչական անձանց, որ մինչև այժմ գիւղացոց մէջ չեն աշխատած այդ սրբազան գործը գլուխ բերել յօգուտ հասարակութեան։ Յուսով ենք որ ուշադրութիւն կը դարձնեն նոքա, որոնց իսկ պարտականութիւնն է։

⁂

Հիւսիսային գործակալութիւնը հեռագրում է Պետերբուրգից, դեկտեմբերի 7-ից. «Երէկ Պետերբուրգ ժամանեց տաճկական արտակարգ դեսպանութիւնը մարշալ Ֆուադ փաշայի առաջնորդութեամբ»։

⁂

Ինչպէս յայտնի է վրաց ազնուականութիւնն առանձին յանձնաժողով էր ընտրել, որ պէտք է մշակէր նախկին [illegible] և պիտի յաջողեցնէր գնել այդ քարվանսարան վրաց ազնուականութեան անունով։ Այժմ ինչպէս հաղորդում են տեղական լրագրները բաւական տարաձայնութիւններ կան ազնուականաց բանկի վարչութեան և յանձնաժողովի մէջ։ Ի դէպ հարկաւոր ենք համարում յայտնել որ վերջերս տարածուած մի լուր իբր թէ մի քանի Ղարաբաղցի առևտրականներ ցանկանում են գնել այդ քարվանսարան—կատարելապէս անհիմն է։

⁂

Կայսրուհի Մարիա Ալեքսանդրովնայի [illegible] Կովկասեան բաժնի խորհուրդը մեզ խնդրում է տըպագրել, որ բաժանմունքի ակնաբուժարանում նոյեմբեր ամսին եղել են նոր հիւանդներ 220 հոգի և դրանք հին հիւանդների հետ միասին այցելել են 1714 անգամ. Նոյն ժամանակի ընթացքում կատարուել է 68 օպերացիա, որոնցից 38 գիշերօթիկներ են, իսկ 30 երթևեկ հիւանդներ։

⁂

Ռ. ՊԱՏԿԱՆԵԱՆԻ ՄԻ ԿԱՐԾԻՔԸ

Նորերս լոյս տեսաւ Ռ. Պատկանեանի «Երգումը» պ. Նիկողայոս Չիլինկերեանի ձայնագրութեամբ։ Հանգուցեալ բանաստեղծի մտերիմ բարեկամներից մէկն է եղած Նախիջևանում պ. Չիլինկերեանը և միշտ վայելել է նորա սէրն ու համակրութիւնը՝ իւր անկաշառ բնաւորութեան և ազնիւ ձգտումների համար, անշուշտ։ Բացի դորանից պ. Չ. իբրև երաժիշտ ևս նշանակութիւն է ունեցել Պատկանեանի աչքում, որի յորդորներով և քաջալերութիւնով ձայնագրել է և՛ մի քանի հայկական

այժմ էլ նկատելի է։ Վերջապէս հասնում ենք լերան գագաթը. ահագին բազմութիւն կայ լցուած ռեստորանի սրահը և ստուերախիտ ծառերի հովանու տակ շարուած սեղանների շուրջը։ Այստեղ կարող էք գտնել ուտել խմելու համար, ինչ որ ձեր սիրտը ցանկայ. ռեստորանի կողքին լուսանկարների խանութ է, արձանի, նորա շրջականների լուսանկարները, Տևտոբուրգեան անտառի վերաբերեալ ժողովրդական վէպերը։

Փոքր ինչ հանգստանալուց և նախաճաշիկ ուտելուց յետոյ՝ գնում ենք արձանը տեսնելու. արձանը կանգնեցրած է բլրի ամենաբարձր կէտում, արևելեան և արևմտեան կողմից կտրատուած է անտառը՝ որպէս զի հեռուից կարելի լինի տեսնել. դեռ ևս Դիտմոլտ չմտած տեսնում էինք մենք վագոնի լուսամուտներից։ Արձան չէ, մի վիթխարի բլուր է մի ուրիշ բլրի գլխին կանգնեցրած. արձանի պատուանդանը կլոր, գմբեթաձև մի շինութիւն է 30,75 մետր բարձրութեամբ, այդ գմբեթաձև շինութեան վերայ հաստատած է 17,26 մետր բարձրութեամբ Հերմանի արձանը, որ աջ ձեռքին բարձրացրել է յաղթական սուրը 9,4 մետր բարձրութեամբ, արձանի բարձրութիւնն է ուրեմն 57,41 մետր. երևակայեցէք, թէ ինչ վիթխարի բան է. Հերմանը իւր յաղթական սրով երեսը դէպի հարաւ-արևմուտք՝ Ֆրանսիա է դարձրել, եօթանասուն թուականի յաղթութիւնը այստեղ էլ թողել է իւր դրոշմը։ Արձանի շինութիւնը 270000 մարկ է նստել։ Մենք բարձրանում ենք արձանի պատուանդանի գլուխը. գեղեցիկ տեսարան է բացւում չորս կողմը։ Բազմութիւնը հետզհետէ հաւաքւում է արձանի շուրջը, երիտասարդ պարոններ, օրիորդներ, հասակաւոր ամուսիններ, երբեմն սպիտակամազ պարոններ ուրախ, զուարթ պտըտում են արձանի շուրջը։ Ահա գալիս են չխունի չափ գիմնազիստներ իրենց երկու ուսուցչի առաջնորդութեամբ. բոլորը խմբւում են արձանի շուրջը, գլխարկները վերցրած երգում են ազգային օրհներգը, ուսուցիչներից մէկը ճառ է խօսում, վերևից չենք կարողանում լսել նորա խօսքերը, բայց լսում ենք վերջին եռակի Hoch ը։ Այնուհետև երգում են, Տևտոբուրգի ճակատամարտի ուսանողական երգը, բազմութիւնը մասնակցում է մատաղ սերնդի տօնախմբութեան։ Երբ երգում էին Als die Waldschlacht war zu Ende, rieb Fürst Hermann Sich die Hände, und um seinen Sieg zu weihn lud er die Cherusker ein zu einem grossen Frühstück—Երբ վերջացաւ անտառի ճակատամարտը, շփեց ձեռքերը իշխան Հերմանը և խերուսկացիները մի մեծ նախաճաշի հրաւիրեց—ամենքը ձեռներով Հերմանին էին ցոյց տալիս։

Ցած ենք իջնում։ Այսօր պէտք է տեսնենք և Էքստերնշտայն կոչուած ժայռերը, ժամանակ չպէտք է կորցնել։ Մեր ճանապարհն ընկած է անտառապատ լեռների միջով. երբեմն երբեմն անցնում ենք հովիտների մէջ փռուած գիւղերով շուտ շուտ պատահում ենք երկու սեռից բաղկացած երիտասարդների խմբերի, որոնք ուրախ երգում, ծիծաղում են։ Մենք ողջունում ենք իրար հեռուից թաշկինակների շարժումով. ուրախութեան զգացմունք է տիրում ամենքի վերայ ազգային տօնի առթիւ։ Հեռուից տեսնում ենք մի պարոնի, որ մենակ Էքստերնշտայնի ճանապարհն է բռնել, մենք զանազան սրախօսութիւններ ենք անում մեր մէջ նորա վերաբերութեամբ։

—Գրազ կը գամ որ այդ պարոնը կանդիտատ հայզեն պիտի լինի, ասում է ֆոն Վիլարէտը։

—Ո՛, ինչ ես ասում, Հայզէն մենակ չէր լինի, պատասխանում է կանդիտատ Նլէվէն։

Մենք որոշում ենք խմբովին կանչել նորա անունը։

Նա կանգնում է. ամենքս վազում ենք դէպի մեր սիրելի բարեկամը, որ երկու օր մեզնից առաջ ճանապարհ էր ընկել Տևտոբուրգի անտառը չափչփելու։

Մենք ամենքս ապրում ենք «Բէթելում.» դրանք էլ եկել են այդ հաստատութիւններն ուսումնասիրելու. պրուսական կառավարութիւնը տարեկան առոշ թուով աստուածաբաններ է ուղարկում այդտեղ, որպէս զի գործնականապէս վարժուին «հոգեշահութեան» գործի մէջ. այդ բաղդին արժանանում են միայն ի հարկէ առաջնակարգ քննութիւն տուողները։

Հայզէն պատմում է իւր արկածները։ Ճանապարհն անցնում է աննկատելի կերպով. մենք հասել ենք Էքստրէնշտայնի դէմը։ Ժայռերի գլուխը լցուած է բազմութեամբ. վերևից ողջունում են մեզ թաշկինակների շարժումով. աստուածաբանների խումբը պատասխանում է «Ein fester Burg ist unser Gott» գեղեցիկ երգով։

Էքստերնշտայն բարձրաբերձ ժայռերի մի խմբակ է, որ ընկնում է Տևտոբուրգեան անտառի արևելեան ծայրին Լիպի իշխանութեան մէջ, այդ ժայռերի մէջ փորուած այրերը յիշեցնում են Գեղարդայ վանքի ձորում գտնուածները. աւանդութիւնը այդ ժայռերի անցեալը հեթանոսական պաշտամունքի հետ է կապում. Քրիստոնէութեան յաղթանակը փոխեց պաշտաման ձևն ու առարկան, բայց սրբավայրը էլի սրբավայր մնաց։ Գուցէ մոռացուէին բոլորովին այդ ժայռերը, չընայելով իրենց դիրքի գեղեցկութեան, որ հիւսիսային գերմանացու համար բընութեան գեղեցկութիւն է, եթէ այստեղ չլինէր ժայռի վերայ քանդակուած այն արձանը, որ Գերմանիայի քրիստոնէական արուեստի ամենամեծ յիշատակարանն է համարւում իւր մեծութեամբ ու հնութեամբ։

Արձանը 3 մետր բարձրութիւն և $2^1/_2$ լայնութիւն ունի ժայռերից մէկի ճակատի վերայ. արձանը բաղկացած է երեք մասից, բայց կենդրոնական գաղափարը Քրիստոսի խաչից վերցնելն է, այդ անունով էլ կոչւում է ամբողջը (Kreuz Abnahme)։ Արձանի մէջտեղը բռնում է Քրիստոսի խաչից վերցնելը. խաչափայտից վերև ներկայացնում է երկինքը, իսկ ներքև, որ բաժանուած է մի առանձին գծով, ստորերկրայ սանդարամետը։ Երկու հոգի զբաղուած են Յիսուսին խաչից վերցնելով. մէկը ոտքերի տակ մի աթոռ դրած խաչի վերայից ցած է իջեցրել արդէն դին, միւսը գրկել է անշնչացած մարմինը, որի գլուխը նորա ուսի վերայից ցած է թեքուել. Աստուածածինը ձեռքերով բռնել է իւր Որդու կախուած գլուխը միւս կողմը կանգնած է Յովհաննէսը՝ ձեռքին մի գիրք, ձեռքը վեր բարձրացած, մեկնիչների ասելով ցաւակցութեան նշան։ Բոլորի դէմքը խորին թախիծ է արտայայտում, միայն Մարիամի դէմքը վնասուած է, ոչինչ չի կարելի ասել նորա մասին։ Երկու հոգի, Յովսէփ Արեմաթացին և Նիկոդիմոսը պիտի լինին, երկուսն էլ հռոմէական զինուորական հագուստով, իսկ Մարիամը՝ գերմանացի կնոջ։ Խաչի վերև երկու կողմից նկարուած են, մարդկային կերպարանքներով, արևն ու լուսինը տխրամած, երկուսի մէջտեղը մեծ միրուքով մի մարդու կիսապատկերը, ձեռքից բռնած խաչով դըրօշակ, քրիստոնէութեան յաղթութեան նշանը, դա Հայր Աստուածն է, իսկ գըրկում մի երեխայ, որ Քրիստոսի հոգին է ներկայացնում. «Հայր, ի ձեռս քո աւանդեմ զհոգի իմ»։ Սանդարամետի մէջ քանդակուած են երկու պատկերներ՝ Ադամ և Եւա. վիշապը փաթաթուել է նոցա չորս կողմը, բայց նոքա յուսով լի աչքերով ձեռքերը երկինք են բարձրացրել, նոքա զգում են փրկութեան գալուստը։

Էքստերնշտայնի շուրջը մեծ ռեստորան կայ բազմաթիւ սենակներով, շատերը ամարանոց են գալիս այստեղ։

Մի մի բաժակ գարեջրով ծարաւներս յագեցնելուց յետոյ՝ ճանապարհ ենք ընկնում դէպի տուն մի ուրիշ ուղղութեամբ։ Մենք անցնում ենք դարձեալ անտառների, հովիտների, գիւղերի միջով. գեղեցիկ պողոտաներ, որոնք կապուած են միմեանց հետ. քաղաքակրթութեան հետքը ամեն տեղ երևում է։ Բայց գիտէք ընթերցող, սա հին կիսավայրենի Սաքսոնացիների երկիրն է. ահա Heilige Kirchen կոչուած գիւղը, գիւղի եկեղեցին Կարոլոս մեծն է հիմնել. մի քանի հարիւր քայլ հեռու գտնուող բլրի վերայ կանգնած Կարոլոս մեծը վարել է Սաքսոնացիների դէմ մեծ կռիւներից մէկը։

Արևը մօտ է իւր մուտքին, նորա կարմրագոյն ճառագայթները ցոլցլում են մեր ուղեկից վճիտ առուակի ալիքներում. Փչում է զովացուցիչ հով. ընկերներս ուրախ, զուարթ առաջ են թռչկոտում, բայց ես. . թախիծը պատում է սիրտս։ Յիշում եմ, Արագածի արևմտեան լանջի վերայից Անիի յետևը՝ Ալաջա լեռների միւս կողմը թեքուող արևի այն վառ վերջալոյսը, որ կեանքիս մէջ միանգամ եմ տեսել. աւերակ հայրենիք, սրտակից ընկերներ....։

Գ. Ս.

9 դեկա. Հալլէ.

ՄՈՒՇ-ՏԱՐՕՆ*)

(Թռուցիկ տեղագրականի)

Նուէր Վան. Գր. Ել. և միւս տարագիր Թանկագին հայրենակիցներիս։

Մեր աշխարհն է սուրբ։—Մեր հողուն վրայ
Աստուած է քայլեր, հանելով զԱդամ.
Մեր լեզուն ստեղծեր ու խօսեր նախ Ինք.
Ե՞ղբարք, հա՛յ ապրինք։
Նար-Պէյ։

Բացի առաջ բերած այդ սիրահարական պար-երգերից ու շէրերից՝ նոքա շատ անգամ կը պարերգեն և այնպիսի տեղանկարագրական երգեր, խաղեր ու շէրեր, որոնց, կարելի է ասել, իւրաքանչիւր նախադասութիւն ու բառն անգամ մի անձի, մի տան, և նոյն իսկ մի գիւղի ու երկրի կենդանի նկարագիրն կ'ամփոփէ իւր մէջ և լսողին՝ խաղերգած առարկայի մասին՝ մի ամփոփ գաղափար կազմել կուտայ։ Որպէս ապացոյց մեր ասածին աւելորդ չենք համարի այստեղ առաջ բերել այդպիսի նկարերգերից մի երկու նմուշ՝ երկու տարբեր աշխարհների գիւղօրէից նկատմամբ, որպիսիք են Մուշ և Խութ (Բռնաշէն)։

Մշու գիւղօրէից առթիւ նկարերգածի նմուշներ.

Եվլըմ զօզօ՝ ըռ Զիարէթցիք,
(պճնուած, զարդարուած)
Թութնի հորթիք Ղըլըղաճցիք,
([illegible])
Կըռտան ուտող՝ ըռ Կառնեցիք,
([illegible])
Պըլթի ուտող՝ ըռ Պլեյցիք,
Եվլըմ զօզօ՝ ըռ Զիարէթցիք,
([illegible])
Աշխարհ շէն՝ Խոփեր աւեր,
([illegible])
Խաշըլտղա ծռտող հաւեր.
([illegible])
Ջրեց տներ լըրկի բներ,
([illegible])
Ըռ Ցրօնցիք ցցուկ քթեր.
Եվլըմ զօզօ՝ ըռ Զիարէթցիք
([illegible])
Ըռ Սուլուխցիք տունքանդողներ
([illegible])
Ֆրանկ(կաթող.)Նորշէն գող ու բող՛ը
([illegible])
Մոկունցիք՝ սուտ-քրիստոսներ,
([illegible])
Կաշի կրծող՝ ըռ մշեցիք. ([illegible])

*) Բացի առաջ բերած այդ սիրահարա- Տես «Արձագանք» № 135.

երգեր։ Երաժշտութեան սիրահար էր և ինքը՝ հանգուցեալ բանաստեղծը, հմուտ երաժշտագէտ է և՝ նորա այրին։

Հանգուցեալ բանաստեղծը շատ էր ուրախանում, երբ իւր բանաստեղծութիւններից այս կամ այն ձայնագրած էր տեսնում. «այս միակ ճանապարհն է, ասում էր նա, որով հնարաւոր է ընդհանրացնել մեր արծարծած ու փայփայած գաղափարները ժողովրդի ամեն խաւերում. բաւական է որքան լացինք հայ ժողովրդի հետ, այժմ հարկաւոր է ոգեւորել նորան վեհ գաղափարներով, սիրտ տալ ժողովրդին, բարձրացնել նորա ընկճուած ոգին»...։

Այս մտքով էր, անշուշտ, որ հանգուցեալը՝ վստահութիւն ունենալով պ. Չիլինկիրեանի երաժշտական հմտութեան վրայ՝ առաջարկել էր նորան մի վայելուչ եղանակ յօրինել «Եշգումի» համար, որ և կատարեց պարոնը ըստ չափու կարողութեան։ Այնուհետև բանաստեղծի նպատակն էր տպագրութեան տալ այդ նոր «երաժշտական հատուածը», ինչպէս անուանում էր ինքը, սակայն իրանից անկախ պատճառներով անկարելի եղաւ խօսքերն ու եղանակը միասին հրատարակելու, ուստի և անկատար մնաց նորա այդ ցանկութիւնը...

Թէ որքան սիրել էր Պատկանեանը այդ նոր երգը, որքան հաճելի էր նորան այդ երգի եղանակը, կարելի է եզրակացնել այն հանգամանքից, որ դեռ մահից մի-երկու շաբաթ առաջ, օրհասական մահճում պառկած, աղաչում էր հնչեցնել ականջին իւր սիրած երգը և ինքը ևս, հազիւ լսելի ու բեկբեկուած ձայնով եղանակում էր նոյն երգը... այո, մեծ բանաստեղծի կարապի երգն էր այդ։

Ահա ինչ է գրում ոգևորուած բանաստեղծը իւր մի բարեկամին պ. Չիլինկիրեանի վերոյիշեալ աշխատութեան մասին.

«Կը համարձակիմ համազգիներուս ուշադրութիւնը դարձնել այս փոքրիկ երաժշտական հատուածի (музыкальная пьеса) վրայ, որ դուրս է եկել մեր ազգակից և քաղաքակից եղբօր գրչի տակէն։

Այս նիւթապաշտական և շահամոլական դարումս, արդարև, սփոփարար իմն է տեսնել մեր հայ եղբօրը, մոռացած այս կեղտոտ երկիրը և նորա մէջի ապականեալ կեանքը և մտօք սլացած դէպի մաքուր և ջինջ երկինքը, իւր նիւթական չըքաւորութեան մէջ մխիթարուած հոգեկան հարստութեամբ, ներկայ փթթ դարուս համար, արդարև, գովելի սխրագործութիւն է այս։

Թող անցնի տասը տարի. թող անցնի 20, 30 տարի. այն հարըստութիւններէն, այն հարուստներէն, այն հռչակաւոր անձինքներէն, որ մենք այս բոպէիս կը տեսնենք մեր շուրջը, ոչինչ, ոչինչ և ոչինչ մնալու չէ. հարստութեան տեղ (ցաւ է խոստովանել) կը տեսնենք զզուելի աղքատութիւն, հարուստներու տեղ կը տեսնենք ժամերու դրանը ձեռքերը պարզած մուրացիկ աղքատներ և այն հռչակաւոր անձանց և գործերու տեղը կը լսենք երես շառագնեցնող պատմութիւններ. բայց այս փոքրիկ հատուածը ու նորա հեղինակը կը մնան իբրև ազգի հազուագիւտ պարծանքներէն մէկը։

Թող մեր քաղաքը գայ մի եւրոպական լուսաւորեալ ճանապարհորդ. թող կամենայ իմաստասիրել հայերուս բազմակողմանի յառաջադիմութիւնը. մենք ինչո՞վ պիտի պարծենանք նորա առջև։

Ա. կարո՞ղ ենք պարծենալ, որ մենք այսքան և այսքան միլիոնատէր վաճառականներ ունինք։

Բ. կարո՞ղ ենք պարծենալ, որ մեր քաղաքացին տարին ա՛յսքանի ցորեն, ա՛յսքանի բուրդ, ա՛յսքանի եղ կը վաճառէ։

Գ. կարո՞ղ ենք պարծենալ, որ ինչոյքի ժամանակ մեր կանայք ոտքէ գլուխ կերպասի, թաւշի և ակն ու մարգարտի մէջ թաթախուած են։

Դ. կարո՞ղ ենք պարծենալ, որ մեր օրիորդները մի փոքր ռուսերէն կը խօսեն և կը կարդան, մի փոքր կը պարեն, մի փոքր...*) և այլն։

Ո՛չ, ո՛չ և ո՛չ. դոցամէն ոչ մէկը ազգաշէն, ազգապարծանք գործեր չեն. դոցա տևողութիւնը աւելի չէ, քան թէ ծխախոտի ծուխի տևողութիւնը. այսօր կայ վաղը հետքն անգամ չի մնալ և յիշատակը վայրկեանի մէջ կը կորչի։

Աւելի կ'ասեմ. նայեցէք այս ա-

*) Բազմակէտ գրուած է ձեռագրի մէջ։ Յ. Բ.

հազին Նախիջևան քաղաքի վրայ, ուր կան 7—8 հազար բաւական ապահովեալ հայեր, կան հայի ժամեր, հայի տուներ և հայկական հաստատութիւններ. թող անցնի 40—50 տարի, բոլորը կը կորչի, կը անհետանայ, հայ անունը մինչև անգամ չի յիշուիլ և մեր հեռաւոր եղբարք չեն կարող պարծենալ, թէ Դոնի ափին ունին մէկ թիզ հող՝ հայերով բնակած։ Բայց, ծիծաղելի է խոստովանել, նոքա, իբրև ազգային սեպհականութիւն, կը պարծենան՝ ձեռքի մէջ բռնած մէկ կտոր թուղթ, ուր որ մեր պատուական հայրենակից պ. Զ. գրել էր մեր հարսանեաց «Ալկէլինը» *), որ դարէ դար կը մնայ հայ ազգի սեպհականութիւն և ազգային պարծանք։

Ահա ձեր առջև կայ յիշեալ պարոնի երկրորդ գեղեցիկ աշխատութիւնը **), որ այսօր-վաղը պիտի դառնայ նոր ժառանգութիւն, նոր պարծանք մեր ժողովրդին ու ազգին»։

Պ. Չիլինկիրեանը կատարեց իւր մեծ բարեկամի ցանկութիւնը՝ տալով տպագրութեան և այսպիսով ընդհանրացնելով ազգիս նշանաւոր բանաստեղծի ժամանակակից գաղափարները և զգացումները... Շնորհակալութիւն պ. Չիլինկիրեանին. թող ներուի մեզ յուսալ, որ պարոնն ապագայում ևս կ'աշխատէ լոյս ընծայել մեր բանաստեղծի ընտիր քերթուածները՝ տալով նոցա ոգուն համապատասխան եղանակներ։

Յ. Բ[illegible]

1894 թ. նոյեմբ. 30 ին։
Նոր Նախիջևան։

*) «Ալկէլինը» տեղական մի երգ է, որ երգվում էր հարսանեաց ժամանակ։ Այս երգը մենք կաշխատենք տալ «Արձ.» ընթերցողներին հետևեալ անգամ։ Յ. Բ.
**) Պատկ. կենդանութեան ժամանակ տես ձեռագիր։

ՆԱՄԱԿ Կ. ՊՈԼՍԻՑ

26 նոյեմբերի 1894 թ.

«Ստութիւն ստութեանց ամենայն ինչ ստութիւն է», այս է այժմ տեղւոյս վարչական մարմիններու նըշանաբանը։

Արդ, երբ այդ «ունայն» երևացող դէպքերը Եւրոպայի լրագրներու նիւթ են դարձած և նիւթ ոչ յումպէտս, տեղւոյս կառավարչական մարմինք վարժ չլլալով մտածել, հեշտ ճանապարհը գտեր են—ամեն ինչ սուտ հրատարակել։ Եւ այս վճիռը չկարծէք թէ միայն հայերու գործին կը վերաբերի. ոչ, այլ ամենայն։ «Աժանս Հաւասի գործակալութիւն» հեռագրական լուր մը հաղորդած էր ստուգեալ Տիւրգինների սոսկալի աւերածին վերաբերեալ, որոնք աւերեր էին քանի մը քրիստոնեայ գիւղեր, այդ լուրն ալ պաշտօնապէս «սուտ» կը հրատարակուի։ Նոյն Տիւրգինների գործած քրիստոնէի մը սպանման գործն ալ «սուտ» կը հրատարակուի, «ջօրեպանն սպաներ է», կըսէ, պաշտօնական գեկուցում մը, ան ալ կողոպուտի նպատակաւ. մինչդեռ դարերէ ի վեր օրինակ մը չէ եղած որ ջօրեպանները ոչ միայն մարդ սպանեն, այլ անոնց երբեմն և շատ յաճախ բեռներով ոսկիներ կը յանձնուին տեղէ տեղ փոխադրելու համար և անգամ մը չէ եղած որ ջօրեպան մը անհաւատարիմ գտնուէր և գողնար իրեն յանձնեալ հարստութիւնը։

Տարօրինակ առատաձեռնութեամբ մը համակուեր է մեր կառավարութիւն շքանշաններ բաժնելու։

Շքանշանները կը բաժնուին օտար և այլ պաշտօնէից, որոնց բերնի թոյնը շաքարի փոխելը օգտակար կըլլայ օսմանեան կառավարութեան որ և է «քննութեան» մը ժամանակ։ Իբր նմուշ թուենք քանի մը շքանշանների շնորհումն, որոց առթիւ պաշտօնապէս կը յայտարարեն լրագրներ.—Առաջին կարգի Մէջիդիէ, Աւստրիոյ երեսփոխանական ժողովոյ անդամ պ. Արթուր Օբօրտենի, նոյն կարգի շքանշան գերմանական դեսպանատան նախկին գործավար պ. Բիտէրլէնի, չեն մոռացուեր նաև պարսկական հիւպատոսներ, անոնց օգնականներ և թարգմաններ։

Պատրիարքական ընտրութեանց եղանակը հետաքրքրական է. երևոյթներ կան այդ ընտրութեանց պայքարին մէջ, որոց մասին պատեհութիւն կունենամ հաղորդելու ձեզ, սական այժմ միայն գիտնելու ատեն է։ Ձայներ ու քուէներ կը պտտին Բարթուղիմէոս, Մատթէոս, Հմայեակ և Գրիգորիս եպիսկոպոսներու շուրջ։

Ս. Մ.

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

Ենայից մեզ գրում են.—«Պ. Լ. Բաբայեանի թարգմանութեամբ շուտով լոյս կը տեսնի գերմաներէն լեզուով ութերորդ դարու հայ պատմագիր Ղևոնդ վարդապետի պատմութիւնը, որ հետևեալ վերնագիրն է կրում. «Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի հայոց, որ յաղագս երևելոյ Մահմետի և զկնի նորին, թէ որպէս կամ որով օրինակաւ տիրեցին տիեզերաց, ևս առաւել ազգիս հայոց»։ Ղևոնդ վարդապետի պատմութեան արժէքը շատ մեծ է, որովհետև նա ութերորդ դարու թէ ընդհանուր պատմութեան և թէ մասնաւորապէս հայոց պատմութեան համար այնպիսի պատմական տեղեկութիւններ է տալիս, որոնց մասին այդ դարու թէ բիւզանդական և թէ արաբական պատմագիրները կամ շատ քիչ են խօսում կամ բոլորովին լռում են։ Նա շատ մանրամասն կերպով է խօսում իւր ժամանակի բիւզանդացիների, արաբացիների և խազրների մասին, մինչդեռ միւս օտար պատմիչների գըրուածքներում դրանց մասին կամ շատ քիչ բան են գտնում կամ ոչինչ։ Այս պատմութիւնը պ. Բաբայեանը թարգմանում է Ենայի համալսարանի պատմութեան և լեզուագիտութեան նշանաւոր պրոֆեսոր պ. Գելցերի խորհրդով, որ Ղևոնդ վարդապետի աշխատութեան պատմական մեծ արժէքը շատ լաւ ըմբռնելով, նորան իբրև իւր աշակերտի յորդորեց այդ պատմութիւնը թարգմանել։ Ի մէջի այլոց յիշենք, որ յարգելի ուսուցչապետ Գելցերը հայոց պատմութեան հետ լաւ ծանօթ է։ Իւր թարգմանութեան համար իբրև բնագիր ծառայում է յարգելի հայագէտ և գիտնական Կ. Եզեանի հրատարակութիւնը, որ շատ լաւ կերպով մշակած է։

Մայրաքաղաքի լրագրները հաղորդում են, թէ դպրոցական վարչութիւնները հրամանագրել են իրենց հովանաւորութեան յանձնած դպրոցներին առանձին հանդէսով յաւէրժացնել ռուս նշանաւոր հեղինակ Գրիբօեդովի ծննդեան հարիւրամեակի տօնը—1896 թուի յունվարի 5-ին։

ՏԱՃԿԱ-ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՊԱՇՆԵՂ

—

Պաշնեղ Ոլիվանի դաշտին մէջ տափարակ գետնի մը վրայ շինուած գիւղ մըն է 120 տնով։ Բոլորտիքը ունի մշակելի ընդարձակ հողեր, որոնց հորիզոնը կը կազմէ Նփրկերտի լեռնագօտիին մէկ թեւը։ Իր արևմտեան կողմը ունի քանի մը այգիներ և պարտէզներ, որոնք ծաղկեալ վիճակ չունին։ Ոլիվանի կլիման հիւսիսային գաւառներէ աւելի տաք ըլլալուն իր բուսականութիւնը շուտով կը թառամի, և ճիւղն ու ծղօնը կը թօշնին այնքան վաղ՝ մինչ նոր կը կանանչանան լեռնադաշտերուն արտ նուափը։ Ջրի երկու առուակներ կը հոսին իր մէջ՝ սակայն տաք, աղտոտ և ծանր ըլլալուն ապառողջ են և գրեթէ անհամ։

Տները հողաշէն են՝ բայց ոչ գետնափոր, այլ միայարկ։ Ինչպէս ուրիշ գիւղեր, նոյնպէս հոս, կանոնաւոր փողոցներ չի կան։ Տները իրարու կից են, ճամբաները անմաքուր և աղտոտ. ամրան փոշին և ձմրան տիղմը երթևեկողին համար ճշմարիտ տանջանք մըն է։ Այս ամենուն վըրայ աւելցուցէք աղբանոցները, որոնք թէ փողոցներու մօտ և թէ գիւղին շրջակայքը կը գտնուին։ Հոն է որ կը տանին կը թափեն անասուններու թրիքներն ու տուներուն կըղկղանքը։ Որչափ որ կենդանիին թրիքները գիւղատնտեսութեան տեսակէտով օգտակար են, քանի որ շատ տեղեր զուրկ ըլլալով անտառէ և փայտէ կը գործածեն իբրև աղիւս չորացնելով ձմրան համար վառելանիւթի կը յատկացնեն, բայց առողջապահական տեսակէտով կրնաք գուշակել որքան վնասակար են։ Գարշահոտ բուրումներէ կրնան ծագիլ զանազան հիւանդութիւններ։

Այս գիւղին 120 ընտանիքէն տասը ասորի են, իսկ մնացեալը հայ։ Արհեստնին հողագործութիւն է և մշակութեան բերքերը հողերու բարեբերութեան շնորհիւ տարուէ տարի կ'առատանան։

Երկու եկեղեցի ունին, որոնց մին ասորիներուն կը վերաբերի, իսկ միւսը հայոց։ Ամենքն ալ առանց բացառութեան քրդախօս են։ Կրթական վիճակնին տխուր է։ Դպրոց Աստուած տայ, տէրտէր մը ունին որ հազիւ կցկտուր ժամերգութիւն կրնայ կատարել։

Ո՞վ պիտի հոգայ այս գիւղացիներուն։

(«Հայր.»)

Խվըլմ զօզօ՝ ըտ Ջիարէթցիք,
և այլ միւսներ ըստ իւրեանց կարգին։

Ահա և Խութ Բռնաշէնի գիւղերի աւթիւ նկարագրածներ.

Խվըլմ զօզօ՝ ըտ Ջիարէթցիք,
Ճէյխ ու երէց՝ Տաշտատէմցիք,
Խալուլքեշէն՝ ըտ Կըծանցիք.
Խաշի ուտող՝ ըտ Օշտեցիք,
Խվըլմ զօզօ ըտ Ջիարթէցիք.
Շատ թըվընքչի՝ ըտ Սասունցիք,
Իշու քշող՝ ըտ Բոզըքցիք,
Խաղող ծախող՝ Մթըրբանցիք,
Ընկուզ բերող՝ ըտ Խանեցիք,
Խվըլմ զօզօ՝ ըտ Ջիարէթցիք.
Խարըքի հագնող՝ ըտ Արծուեցիք,
Շատ գիր ընող՝ ըտ Կորդեցիք
([illegible])
Շատ մեղր ունին՝ Շըղեղտցիք,
Թարփոշ գլուխ՝ Բըլըրկցիք,
Խվըլմ զօզօ՝ ըտ Ջիարէթցիք.
Կարճ ու էրկէն՝ ըտ Ընկուզկցիք,
Կոպիտ լամա՝ ըտ Արկցիք,
Կոպալ-բըլաք՝ ըտ Մզրեցիք,
Շատ հէյվան են՝ ըտ Կոստեցիք
Խվըլմ զօզօ՝ ըտ Ջիարէթցիք.
Տասերկու ռէս՝ ըտ Շընըստցիք
Երկու թաղէն՝ ըտ Բլոքցիք,
Երեք տուն են՝ Հնտըկձորցիք,
Սապոն պեժան (եփող)՝ ըտ Եզեանցիք,
Խվըլմ զօզօ՝ ըտ Ջիարէթցիք.
Շատ շուն քերթող՝ ըտ Շամեանցիք,
Կուզի ուտող՝ ըտ Կորդնուտցիք,
Շատ բեբաղդ են՝ Քօլօսկցիք,
Քընց շուն վազան՝ ըտ Առնոքցիք,
Ոչխար պահող՝ ըտ Զորավցիք,
Ամիր նստող՝ Դշտամերցիք,
Շատ աւազակ՝ Դեղձմերցիք,
Խվըլմ զօզօ՝ ըտ Ջիարէթցիք ևայլն ևայլն։

Այսպէս ուրեմն մեր բանջարաքաղ գեղեցկուհիների խմբերը՝ թմբելով և յագենալով իրանց պարերից ու պարերգերից՝ դարձեալ բեռնաւորած իրանց բուրաւէտ բեռներով, յամրաքայլ ընթացքով կսկսեն ցած՝ դէպի իրանց բնակավայրեր գալ։ Եւ այդ պահուն անգամ, կարելի է ասել, անպակաս է նոցա ուրախաթրթիռ քրքիջն ու հռհռոց, երգն ու պատմուածքը։ Իւրաքանչիւր ոք՝ լինի նոցա ասացուած ողբով, սըրտաբուղխ անվերջ հառաչով, ծիծաղով, երգով թէ՝ թիւ, վերջապէս մի բանով կը զբաղեցնէ իւր վիճակակից ընկերուհիներին և մասամբ այդպիսով թէ մոռացնել կուտայ նոցա իրանց ճանապարհի երկարութիւն ու ձանձրոյթը, և թէ միւս կողմից՝ հրճուանքի կամ վշտերի ճնշումից հնարաւորութիւն կունենայ թեթևացնելու իւր ծանրաբեռնած զգացմունքը՝ նոցա հետ հաւասար բաժանելով և՝ վիշտ, և՝ ուրախութիւն։ Ահա նոցանէ մէկի բերանից կը լսուի մի պատմուածք, կամ թառաչ, իսկ նորա այդ ի խորոց սրտէ բղխած խուլ ու սրտակեզ, կամ սիրաթրթիռ ու ոգեպարար ասուածի արձագանքը կարծես այսպէս կը հարուի սար ու ձորին և կը շփուի մարդուս լսելիքին կը լսուի.

Զը՞նգ ու չը՞նկ բազըրկան
(վաճառական)
Եկաւ հասաւ Բարխանան,
([illegible])
Բարխանին պէտք էր բեար
([illegible])
Խաշած ջիգրիս փշում (քիչ) ճար.
Եւ ահա նորա ցաւը.
—Հա՛, եկաւ ախպէրս
Ղարիբ ղուրբաթից,
Ջօր-մօրմս աչքերից՝
Դառն արցունք ցամքեց։
Խնդացաւ մըր հա՛րս,
Բերկրացի և ես,
Եւ մըր դրացիներ,
Զարկին շատ ծափեր։

Բո՛լ էր, շա՛տ բոլ
Ընդրա փէշքէշներ՝
—Ջօրս՝ մի լաւ թըզպեխ
(տէրողորմեա)
Մօրս՝ մի սպիտակ լաչակ,
Ինձի ու հարսին՝
Մի փրփռան փուշի։
Ու խէրնի զըստնք՝
—Մի սանդր խորոտիկ՝
Մըր տէրտըրի մուրքին,
Ու քաւոր Սանամրօջ՝
Եազմիկ ու գեղդըրիկ։
Եւ մըր խնամ քուրին՝
Մի դեղին սօլիկ,
Իսկ խաչ քաւորին՝
Մի կարմիր ֆասիկ։
Դուր ու դըրկեցուն՝
Ասեղ ու մատնոց,
Ու բարեկամներին՝
Փէժ-կիր ու քերոց։
Մըր Սուրբ ժամուն՝
Մի ջուխտակ կերոն,
Աւագ խորանին՝
Փարտայ թանկագին
Մըր .քերվա աղին
Մի ջուխտակ ճըզմա,
Իսկ խանըմ-խաթունին՝
Մի արծըթէ խըզմա.
Էլ զինչն ու զինչ ղէրիմ՝ (գով-երգ)
—Ջէրոց ու գիտնոց
Ջեղածը խալխի՝
Իւր հըդիաներով՝
Սրտերը շահեց։
Լէ, հըյֆա՛խ հըյֆ՛ֆ...
Ընի փոխուէր էր՝
Ջիգարն էր աւրի,
Լերդ ու թոք խըռպի,
Նըռան թշերին՝
Եկեր էր դղին,
Չինարի բոյին՝
Կեռում ու ծըռում,
Մըջ ընտրա կաւտին՝
Արիւնը՝ հու-հո՛ւ։
Ու հըմլա խաւրած
Ումր ու արևով
Չընցաւ մէկ շաբաթ.
Օ՜, Եարաբ-Աստուած.—
Ջմըր տուն ու երթիկ
Փաթեց սև դուման։
—Իմ սիրուն ախպէրս,
Որ էր մըր հիւին (միակ յոյս)
Թըռա՛ւ դէպ երկինք,
Ո՞ւր էր հախ-դիւան...

Այդ ու դոյնանման անթիւ արկածների ժխուլ ու մժուռների, խաղերի ու տաղմոցների տպաւորութեան ներքոյ նոքա աննկատելի կերպով կանցնեն լեռ ու ձոր, դաշտ ու բլուր և կը հասնեն իրանց բնակարանները։

—

Մուշ-Տարօն աշխարհը հարուստ է նոյնպէս ջրային անասուններով, սողուններով ու բիւրաւոր զեռուններով։ Նորա գետ ու գետակների մէջ կը վխտան բազմաթիւ և բազմազան մեծ ու փոքր ձկներ, և որոնցից մի քանիսը այս անուններով կը յորջորջուին՝ գեղիկ, թեփուկ, կարապետիկ (մէջքը կուզ), հորթ-մըռութ ջալապի, օձի-ձուկ և այլն և այլն, իսկ գազաններից ջըշուն։ Լեռների և անտառների մէջ կան բազմաթիւ վայրենի անասուններ ու գազաններ։ Անասուններից յայտնի են վերի-ոչխար (վայրենի), այծ (երէ), իսկ գազաններից՝ արջ, գայլ, վարազ, աղուէս, նապաստակ, կուզի, կուռէպըշ, վայրի-կատու և այլն, որոց՝ բացի որսալուց՝ մորթերից ևս գիտեն առհասարակ օգտուել տեղացի ազգաբնակութիւնը՝ պատրաստելով ձմեռուայ համար տաքուք հագուստեղէն և մուշտակներ։

Այդ աշխարհը հարուստ է նաև ընտանի կենդանիներով, օրինակ գոմէշ-մատակ, գոմէշ, ձի, ջորի, մուլի (կովից ու իշից) էշ, կով, ոչխար, այծ, Փիլըք այծ, իսկ թռչուններին՝ արդէն թիւ ու համար չկայ։

Մուշ-Տարօնը առ հասարակ հացահատիկներից ու միւս բերքերից կարտադրէ ցորեն-աշընցան ու գարընցան, որ մէկին 50—60 արդիւնք կուտայ, բրինձ, գարի, կորեկ, կըլկըլ, կուրծի-կըլկըլ, տարեկան, սիսեռ, քուլնա, ոսպ, բամբակ, կտաւատ, կնճիթ, վերջին երկուսից ևս տեղացիներ դուրս կը բերեն ձէթ, թէ վառելու և թէ ուտելիքի մէջ գործածելու համար կանեփ, կաղամբ, գետնախնձոր, կարտոֆիլ, բակլա, տոմադէս, սոխ, սխտոր, տաքտեղ, ձմերուկ, սեխ, վարունք, շամամ, արևածաղիկ, դդում, շողգամ, բազուկ, խաղող և վերջապէս այն ամեն պտուղները, որոնց ծառերի անուանացուցակը նշանագրեցինք քիչ վերև՝ ծառերի մասին խօսելու բաժնում։ Բացի սոցանից՝ անցեալ տարիներ՝ ամերիկացի միւսոնարները Ջաւատորիք գիւղի մէջ փորձեցին տնկելու և շաքար եղեգնեայ բոյսերը, պէտք է ասած. հակառակ նոցա սպասածին՝ արտադրութիւնը շատ արդիւնաւէտ եղաւ, այդ գործնական հանգամանքը աւելի ևս պարգեց ու խրախուսեց այդ սկզբնապատճառներին այն մութ մռայլ ենթադրութիւնները, որոնք ունէին շաքարեղեգնիւյի ապագայ արդիւնաւէտ բեղմնաւորութեան առթիւ։ Եւ արդարև նոքա երկրորդ տարին՝ լի յոյսով վերստին կըրկնեցին նորա սերմնաձգութիւնը, սակայն. ինչպէս ուրիշ շատ հանգամանքների վերաբերմամբ, այսպէս ևս սորա մասին այդ աշխարհին միակ ու յատուկ բըռնութիւնն ու յափշտակութիւնը յուսահատացրին և՝ այդ անհուսահատ առաքեալ-որսորդներին ևս, այնպէս որ նոքա ստիպուած եղան՝ կարճ ժամանակից յետոյ բոլորովին ձեռք վերցնել այդ իրանց սիրած ու փայփայած օգտաւէտ ձեռնարկութիւնից։ Իսկ թէ ինչու համար յափշտակութիւն ու բռնութիւն ասինք. որովհետև երբ շաքարեղեգնի մէջ դեռ ևս նոր քաղցր հիւթ կըսկսէր գոյանալ, քրդերը, իրանց հետ նաև իրանց լկտի կանայք, աղջկերք և լամուկները, օր ցերեկով, գիւղական բազմութեան ներկայութեամբ, արձակ-համարձակ կուգային և կը մտնէին շաքար եղեգնի ագարակ ու անողորմաբար կը կտրէին նորա մատաղ ձողերը և անյագ կերպով կը ծծէին ու կը լափէին նորա մէջ գոյացած մեղրածուծ հեղուկը։ Եւ ահա այս իսկ միակ անարդար միջոցը, ինչպէս տեսանք, զրկեց ժողովուրդին այն նորաբուղխ աղբերակից, որի ապագայ արդիւնաւէտ ծորումը կուգար խառնուելու թէ հացահատիկների և թէ միւս բերքերի անբաւ առատութեան հետ։ Կայ նաև մեղրաբուծութիւն ևս, որ ոչ նուազ օգտաւէտ է շինական ժողովրդի համար։

Ջանց առնելով նոցա ամենօրեայ գործածական՝ տաք-կերակուրների՝ ապուրի, փլաւի, քուֆթի, ձուաձեղի, թաւահցիկի, խազլամասլիկի, ճաշի, հարիսայի, ջըր խաշի, կըլուլկի, ջուդաբի, թթուի, եղնու, կաթնապուրի, շորպայի և միւս մնացածների ամբողջ թուերի առաջ բերումը, պէտք է նկատենք, որ նոքա լոկ կաթնից, որ տեղացի բարբառով «թացնեղէն» անունով կը կոչեն, կը պատրաստեն մածուն, սեր, կարագ, իւղ, բռնուկ-մածուն, պանիր, դալ, կորեմազդ, ըշտուկ, չորթան, թանհատ, թանապուր, չորդնէ ճաշ և ուրիշ ընտիր կերակուրներ։

Տորօնցի

(Կը շարունակուի)

ԱՐԱԲԿԻՐ. Քոլերան՝ 35-40 օր քաղաքիս մէջ ճարակելէ յետոյ, շնորհիւ ձեռք առնուած զգուշական ազդու միջոցներու՝ անհետացաւ բոլորովին, և անցեալ շաբթու քակւեցան քառանդինայի բոլոր շղթայներն, ու անդրէն սկսաւ հաղորդակցութիւնն։ Այս մահաբոյր հիւանդութիւն, թէև բաղդատմամբ ուրիշ քաղաքներու՝ սակաւատեւ եղաւ հոս, սակայն զերծ չըթողուց զմեզ այնպիսի դառն յիշատակներէ ու կսկիծներէ, որք չեն մոռցուիր երբէք։ Դժբախտ զոհերու շարքին մէջ կան այնպիսիներ, որոնց դռները փակուեցան իսպառ, օճաղներ անցան, ու ստուարացաւ թիւն անտէրունջ այրիներու և անչափահաս խեղճ որբերու։ Անողոք միքրոպներն յաջողեցան միմիայն մեր ժողովրդենէն 200-ի չափ անձեր մատնել գերեզմանի, ու այս թիւ աննշան կը համարուի համեմատութեամբ վարակուողներու բազմութեան։ Մեռնողներու մեծագոյն մասը կիներ էին, ինչ որ կ'ապացուցանէ երկիւղն ու անզգուշութիւնը որ մեծ դեր խաղցած են այս տխուր պարագային մէջ։

Համաճարակի ատեն մօտակայ լեռներն ու գիւղերն ապաւինողներէն սակաւաթիւ բաղդաւորներ կրցին զերծ մնալ ախտէն ու չը տալ զոհեր։

Իսկ թէ Արաբկիր նիւթապէս ինչ տուժեց քոլերայէն, այդ անհաշուելի է։ Հաղորդակցութեանց բոլորովին դադրելէն առևտրական արդէն կայուն հրապարակն ինկաւ տագնապներու մէջ և թէև քառանդինայներու վերցուելէն ի վեր սկսած է ոգևորութիւն ցուցնել, սակայն դեռ շատ հեռի է ի վիճակի լինելէ փակելու՝ հաշուեկշիռներու մէջ՝ այն ծակերն ու բացեր, զորս թողած է քոլերան։ Հակառակ այս տարւոյ հունձքերու քիչ շատ առատութեան, թանկութիւնը դեռ կը շարունակէ աղքատին սրտին ու քսակի վրայ իւր ծանր աւերածն, մինչ այնչափ առատօրէն շրջակայներէն ցորեն կը տեղայ քաղաքիս հրապարակին վրայ, մինչ շրջապատուած ենք այնքան հացաշատ երկիրներէ. դեռ տարապայման կերպիւ սուղ կը գնենք հացը, և ցորենի թիմենը վար չիջներ 25-28 ղրուշէն։ Ջաւարի համար արդէն սակարկութիւն չկայ, առնուազն 30 ղրուշ. ունեցողը կրնայ տէր լինել անոր մէկ թիմենին։ Սուղ են նաև կենսապահիկ միւս բոլոր իրեղէններն։ Այս նիւթական սովի ատեն երկու տեսակ առատութիւն ունինք քաղաքիս մէջ. առատութիւն քահանայի, առատութիւն բժշկի։

(«Արև.»)

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՏՈՒՏԷԻ ՀԱՆԳՍՏԱՐԱՆ

(Իմ ձեռագիր յիշատակարանից)

Լոռւայ պատմական յիշատակարանների շարքումն է և՛ Տուտէի, այսինքն մեր պաշտելի և հռչակուած Գրիգոր եպիսկոպոս Տուտէորդւոյ հօր դամբարանը, որ գտնւում է այժմ յունաբնակ Կողէս գիւղի հիւսիսային կողմը, Լեղուարի հարաւ-արևմտեան մի սարամատնի հանդելատեղը, փոքրիկ ձորակում, Կողէս գիւղից էլ մի հարիւր քայլ հեռաւորութեան վրայ։ Ի հնումն Կողէսի ընդարձակ կալուածքը սեպհականութիւն էր կազմում Տուտ իշխանին, որպիսի ժառանգութիւնը շատ երկար տարիներ շարունակուեցաւ Տուտի իշխանական ցեղի մէջ, մինչև որ վերջը տիրող հանդիսացաւ Լոռու-Մելիքեան ազգատոհմը ինչպէս Պարսից տիրապետութեան, այնպէս և Վրաց իշխանութեան ժամանակները։ Ռուսաց տիրապետութեան ժամանակ այս կալուածական տոհմական իրաւունքները չհաստատուեցան, որովհետև գրաւոր փաստերը պակասում էին, ուստի այս գիւղի տափարակ մասը և մի փոքր էլ Լեղուարի լանջամասից՝ արքունական սեպհականութիւն դարձան, ուր և վերջին ժամանակներս բնակուեցան յոյներ, որոնք այժմ պարապւում են երկրագործութեամբ, քարտաշութեամբ, եւս և հանքահանութեամբ ինչպէս Լեղուարի պղնձահանքումն, այնպէս և «Ախս» կոչուած մաղաննումն։ Լոռու-Մելիքեան ազգատոհմին մնացին միայն Լեղուարի հարաւ-արևմտեան սարագլխները և անտառախիտ սարափէշերը։ Տուտէ իշխանից յետոյ նշանաւոր եղաւ մէկը՝ Տուտիկ անունով, որ ամբողջ Ձորագետում մեծ հռչակ վաստակեց։ Սորա անունով Կողէսի բոլոր կալուածքը ի հնումն կոչւում էր «Տուտկաջուր», այսինքն Տուտիկի-ջուր, մանաւանդ որ այս գիւղի մօտով, վերև յիշած փոքրիկ ձորակով, անցնում է և՛ մի փոքրիկ առուակ մեր յառաջ բերած յորջորջմամբ։ Գիւղի անունը փոխուեցաւ «Կողէս» անուան. իսկ «Տուտկաջուր» անունը միայն վերապահուած մնաց Լոռու-Մելիքեան ազգատոհմին պատկանած կալուածքամասին։

Կողէս գիւղի մօտ են հանգստանում և՛ ոսկերք Տուտայ իշխանի, որի համար կառուցած կայ մի պատուական և սրբատաշ քարից շինած դամբարան, գետնայարկ, երկայն և նեղ, արևելեան մասը անխախտ ծածկակամարով, իսկ արևմտեան վերնամասը քանդուած և բաց։ Դամբարանի երկայնութիւնն է երեք արշին և չորս վերշոկ, լայնութիւնը—$1\frac{1}{2}$ արշին. իսկ բարձրութիւնը, մինչև կամարի գլուխը, $2\frac{1}{2}$ արշին. ունեցել է արևմտեան կողմը մի փոքրիկ դուռը, մէկ արշին լայնութեամբ։ Այս դամբարանի գլխին կառուցած կայ մեծամեծ սրբատաշ քարերից պատուանդան, որի լայնութիւնն է $1\frac{1}{2}$ արշ., երկայնութիւնը մէկ սաժէն և $2\frac{1}{2}$ արշ. իսկ բարձրութիւնը 1 արշ. 14 վ.։

Այս պատուանդան-պատի գլխին ձգած կան դարձեալ երեք մեծ և գեղեցիկ տաշած քարեր, որոնց վերայ են կանգնեցրած երեք, պատուական քանդակներով լի, խաչքարեր, որոնցից աւելի աչքի է ընկնում միջինը թէ իւր մեծութեամբ և թէ սքանչելի քանդակագործութեամբ։

Մեր վերև յիշած, երեք մեծ քարերից կառուցած, պատուանդանի արևմտեան կողմը կայ հետևեալ հայկական արձանագրութիւնը, որ նոյնութեամբ յառաջ եմ բերում այստեղ. «Կամաւն բարերարին Աստուծոյ ես Տուտիկս և մայրն իմ Թամար և ամուսինն իմ Դիդկայ կանգնեցաւ զերրորդութիւնն վասն Սասնայի և Քամիթարայ և Նորադինին, որք անհետ կորեան ի ձեռս անաւրինաց և սուգ մեծ և անմխիթար թողին մեզ. որք երկրպագէք յիշեցէք զմեզ և զծնաւղս մեր թուին ՈԿ-ին»։ Ուրեմն այս շինութիւնը Տուտիկինն է, որ կառուցել է մօտաւորապէս տասնուերկուերորդ դարի կիսին (1160 թ. Ք.)։ Այդքան հին ժամանակից սկսած մինչև ներկայ ժամանակներս անխախտ մնացել էր դա և էլի երկար կը մնար, եթէ մարդկային անագորոյն ձեռքը չտապալէր, որի մասին մի քիչ յետոյ կը խօսենք։ Այդ դամբարանի շուրջն կան՝ և՛ ուրիշ հայկական խաչ-քարեր առանց արձանագրութեան։ Միայն նոցանից մէկն ունի հայկական արձանագրութիւն, որ և անհնարին եղաւ կարդալ, որովհետև ամբողջովին գետնի մէջ է թաղուած, երևում է միայն մէկ թզաչափ մասը, որի վերայ այս էր գրած — «Պարոն Գէար...Տուտկանն...» Այստեղ կան և շատ գերեզմաններ, հասարակ սալաքարերով. վերջին ժամանակներս այստեղ են թաղւում և յոյն ննջեցեալները։

Ներկայ յօդուածիս գրելու պատճառը այս հետևեալ տխուր իրողութիւնն եղաւ։ Կողէս գիւղի յոյները ցանկանալով իրանց գիւղումը եկեղեցի կառուցանել, յանդգնել են այս պատուական շինուածքը քանդել և քարերը իրանց սրբավայրի շինութեան վերայ գործ ածել։ Թէև Լոռւայ գործակալ բարեկրօն Թադէոս քահանայ Թումանեանցն արդէն յայտնել է գրութեամբ Տփխիսու կոնսիստորիային, բայց ինչ օգուտ. եղածը եղած է։—Միայն մի բան ցանկալի է, որ իրագործուի։ Որպէս զի այսուհետև այսպիսի սրբապղծութիւններ տեղի չունենան, շատ լաւ կը լինի որ այդ բոլոր հին տեղերը յանձնուի հոգևոր իշխանութեան և ապա պաշտպանել, հսկելով շինութեան անխախտ մնալը։

Բացի դորանից՝ բոլոր գիւղերի հասարակութիւններին յայտնել, որ այդպիսի հնութիւններ անձեռնմխելի են, և պատուիրել էլ նոյն իսկ տանուտէրին իւր գիւղի սահմանումն գտնուած հին շինութիւնները պահպանելու։ Արդարև՝ տէրութիւնը այժմ աշխատում է և հրամայել է այդ շինութիւնները լաւ պահպանել, բայց ինչ օգուտ, երբ նոյն իսկ գիւղացիք չը գիտեն. հետևապէս՝ այդպիսի մութ անկիւններում շատ բաներ կը կատարուին, եթէ խիստ միջոցներ ձեռք չառնուին։

Գրիգորի Երզնկեանց

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԳԵՐՄԱՆԻԱ. — Ոչ ֆրանսիական լրագրների փքուն ու հայհոյական թշնամական ոճը, ոչ շարունակ գրգռուող թշնամական ցոյցերը չեն կարողանում ազդել գերմանական Վիլհելմ կայսեր ներքին աշխարհի վրայ և նա միշտ արտայայտում է իր անկեղծ վիշտը, երբ Ֆրանսիային մի բարոյական կամ քաղաքական հարուած է հասնում։ Լրագրները տպագրել են Վիլհելմ կայսեր հեռագիրը աշխարհահռչակ Լըսեպսի այրին, որ ուղարկել է նրա ամուսնու մահուան առթիւ։ Ահա այդ հեռագիրը։ «Հեռագրից իմացայ ձեր կրած վշտալի կորուստը։ Բոլոր մտաւորական ու գիտնական աշխարհը ձեզ հետ միասին արտասուք է թափում այն մարդու գերեզմանի վրայ, որ տիեզերքի ստեղծած ամենամեծ խելքերից ու հանճարներից մէկն է։ Հաւատացած եղէք, ողորմած տիրուհի, որ այս վայրկեանին իմ համակրութեան բոլոր զգացմունքները դարձած են դէպի ձեզ և ձեր ընտանիքը»։

Գերմանական լրագրները նշանակութիւն տալով ֆրանսիական մի քանի լրագրների գզման, որ անտեղի յարձակումներ էին արել գերմանական դեսպանութեանց վրայ ու առիթ էին տուել գերմանական լրագրներին կծու լեզու գործածել, մի քիչ մեղմացնում է իր լեզուն։ «Koelnisch Zeitung»-ը, որ մեծ վրդովմունք արտայայտեց ֆրանսիական լրագրների դէմ, այժմ ասում է. — «Գերմանական մամուլի մէջ միաձայն երևեցած դառնապարտութիւնը ուղղուած էր ոչ թէ Ֆրանսիայի և ֆրանսիացիների դէմ, այլ մի քանի անխիղճ խռովարարների դէմ, որոնք յայտնի լրագրների միջոցով աշխատում էին երկու դրացի պետութեանց բարի յարաբերութիւնները խախտել։ Այդպիսի ստախօսութեանց յանդուգն հեղինակներին չպէտք է շփոթել առհասարակ Ֆրանսիայի և ֆրանսիացիների հետ և մենք ինքներս հեռու ենք շփոթելու մտքից. ոչ ոք չէ մտածում, ասում է լրագիրը, զզուանք արտայայտել դէպի ֆրանսիացիք և վրէժ հանել նրանցից. ընդհակառակն»... Գերմանական լրագիրն ակնարկում է որ քաղաքակրթուած ազգերն աւելի խոհեմ ընտրութիւն պիտի անեն բարեկամներ փնտռելու...

ԲՈՒԼՂԱՐԻԱ. — Նոյեմբերի 23-ին և 24-ին բուլղարական ազգային ժողովում վճռուեց Ստամբուլովին դատի ենթարկելու հարցը։ Պարլամենտական յանձնաժողով է նշանակած։ Այդ յանձնաժողովը պիտի ներկայացնի իր քննութեան հետևանքները ազգային ժողովի ապագայ նիստին, որ միայն կարող է վերջնականապէս վճռել կայացնել յանցաւորներին դատի ենթարկելու մասին։ Յանձնաժողով նըշանակելուց մինչև դատապարտելն այնքան հեռու է, ասում է «Սվոբոդա»-ն, որքան երկիրը երկնքից։ «Հետաքրքրական է, իմանալ - ասում է նոյն լրագիրը—այդ ինչպէս կը լինի որ նորին արքայական բարձրութիւն իշխան Ֆերդինանդը թոյլ տայ դատել այն Ստամբուլովին, որի շնորհիւ նա այժմ նստած է բուլղարական գահի վրայ. բացի դրանից եթէ Ստամբուլովին նստեցնեն մեղապարտների նստարանի վրայ, նա հօ չի նստիլ ինչպէս խոնարհ գառն, այլ անպատճառ կ'աշխատէ իր կողքին նստեցնել Ստոիլովին և Նաչևիչին, որ առաջ նրա ընկերներն էին, իսկ այժմ նորան մեղադրում են»։ Ստամբուլովն այս բոլորի դէմ բոլորովին անվրդով է երևում։

«ԱՐՁԱԳԱՆՔԻ» ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ

Դեկտեմբերի 6-ից.

ԼՈՆԴՈՆ. — Ճափոնական զօրքերը բոլորովին ջարդեցին Փէյզվենչէնգի մօտ 4000 զօրքից բաղկացած չինական բանակը։ Ճափոնացիք խլեցին 4 թնդանօթ և կորցրին երեք սպայ ու 42 զինուոր սպանուած և վիրաւոր։ Ճափոնական երկրորդ բանակը գտնվում է Նէվչանգից 15 մղոն հեռաւորութեան վրայ։ Զինուորները սաստիկ տանջւում են խիստ ցրտերից։

Չինական կայսրը հրաման է հրատարակել առանձին ոստիկանութիւն հաստատել Պեկինում օտար դեսպանութեանց, քրիստոնէական եկեղեցիների և օտարականաց բնակարանների պաշտպանութեանց համար։

Խերոշիմից ստացուած տեղեկութիւններին նայելով, այնտեղ է գըտնվում ճափոնական երրորդ զօրաբանակը և սպասում է կարգադրութեանց։

Դեկտեմբերի 7-ից։

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ. — Բարձրագոյն հրամայուած է Լիբաւյի մօտ նոր սահմանուող զինուորական նաւահանգիստն անուանել «Աղեքսանդր III կայսեր նաւահանգիստ»։

Վարշավայի գեներալ-նահանգապետ գեներալ-ադիւտանտ Գուրգոյ հայրենիքին և գահոյքին ցոյց տըւած նշանաւոր ծառայութիւնների համար, մանաւանդ վերջին ռուս-տաճկական պատերազմի ժամանակ, արժանացւում է գեներալ ֆելդ-մարշալի աստիճանին և համաձայն իր խնդրագրի՝ խանգարուած առողջութեան պատճառով արձակվում է Վարշավայի գեներալ-նահանգապետութեան և Վարշավայի զինուորական շրջանի հրամանատարութեան պաշտօնից, մնալով իբրև պետական խորհրդի անդամ, հեծելազօրի գեներալ-ադիւտանտի կոչումը պահելով։

Նախարարների յանձնաժողովը վըճռել է կայացրել, — թողնել ժողովրդական լուսաւորութեան նախարարի բարեհայեցողութեան, թոյլ տալ ժողովրդական դասախօսութիւնները գաւառական քաղաքներում և գիւղերում այն պայմանով, որ դասախօսութիւնները կատարուին հոգևոր կամ դպրոցական իշխանութեանց հսկողութեամբ և պատասխանատուութեամբ և որ ժողովրդական դասախօսութիւններ կազմակերպող անձանց բարոյական և քաղաքական բարեմտութիւնը վաւերացրած լինի։

ԼՈՆԴՈՆ. — Կայսեր հրովարտակով երեկուայ թուից հրաման է արձակվում Լի-Հունգ՝ Չանգին՝ ձերբակալել Կ'ւնզի քաղաքացիական նահանգապետին և չորս գեներալների, որոնք Պորտ-Արթուրի զօրաց հրամանատար էին, և ձերբակալուած ուղարկել նոցա Պեկին, ուր նոքա պատժի կ'ենթարկուին այդ բերդի անձնատուր լինելու համար։ Ձերբակալուած է նոյնպէս ծովապետ Տինգը, որովհետև միջոցներ չէր ձեռնարկել ծովային զինանոցը պաշտպանելու համար։

ՓԱՐԻԶ. — Այսօր զինուորական դատարանում սկսուել է կապիտան Դրէյֆիւսի գործի քննութիւնը, որ մեղադրվում է լրտեսութիւն արած լինելու համար։ Դատարանը միաձայն որոշեց դռնփակ կատարել գործի քննութիւնը։

Խմբագիր-Հրատարակիչ՝
ԱԲԳԱՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ

ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԸՆԴՈՒՆԱՐԱՆ
ԲԺՇԿ. ԴՈԿՏՈՐ
ԱՒԵՏԻՔ ԲԱԲԱՅԵԱՆԻ
Սօլոլակ, Սերգիևսկի փողոց № 14.

Բացի դեղերից գործադրվում են նաև զանազան տեսակ ՋՐԱԲՈՒԺԱԿԱՆ, ԷԼԵԿՏՐԱԲՈՒԺԱԿԱՆ, և այլ ֆիզիքական մեթօդներ։

ՆԵՐՔԻՆ և ՆԵՐԱՐՏԵԱՅԻՆ ՀԻՒԱՆԴՆԵՐ ընդունվում են ամեն օր (բացի կիւրակի և տօն օրերից)

$12\frac{1}{2}$—$1\frac{1}{2}$ ժ. ցերեկը } կենարժատների և երեխաներ
$1\frac{1}{2}$—2-ը ժ. ցերեկը և 7-ին մօտ երեկոյեան } տղամարդիկ։

Ընդունարանում գտնվում են որոշեալ ժամերում մանկաբարձ — մասսաժ անող կին և մասսաժիստ պարոն։

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՀՈՒՔՍԼԷՅԻ
յայտնի
«ՏԱՐԵՐՔ ԲՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆՑ»
ԳԻՐՔԸ

որ նորերս լոյս տեսաւ պ. Իսահակ Յարութիւնեանի թարգմանութեամբ (գերմաներէնից), Վեհափառ Կաթողիկոսի բարեհաճութեամբ ընդունուել է ի թիւս դասագրոց եկեղեցական-ծխական դպրոցների։ 3—3

Իմ աշխատութիւնները.

1) «Թուաբանական խնդիրներ», I մ. 30 կ.
2) » » II մ. 35 կ.
3) «Բնախօսութիւն» ֆօսթէրի, տարրական դասընթացք. գ. 50 կ.
4) «[illegible]» — ուսուցչաց համար, (համառօտ ուղեցոյց և ընդարձակ ծրագիր). գ. 30 կ.

Վաճառւում են կենդրոնական գրավաճառանոցում։

10—8) Գրիգորի Երզնկեանց

ՀԱՇՈՒԵԿՇԻՌ

ԹԻՖԼԻԶԻ ՓՈԽԱԴԱՐՁ ՎԱՐԿԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

ց1-ն Դեկտեմբերի 1894 թ.

ՊԱՀԱՆՋՔ

I Դրամարկղ		53,006	68
II Ընթացիկ հաշիւ Պետ. բանկ. բ.		23,670	29
III Զեղջումն (Disconto) մուրհակաց երկու ստորագրութեամբ		2,744,263	44
IV Զեղճ. տոկ. թղ. կտրոնների և այլն		25,497	97
V Զեղճումն սօլօ—մուրհակների գրաւականով			
ա) պետութեան ոչ ապահովեալ արժեթղթերի	230,437—		
բ) ապրանքների	20,550—		
գ) անշարժ կալուածքների	169,580—	420,567	—
VI Փոխատուութիւն գրաւականով			
ա) Պետութեան ապահ. տոկ. թղ.	441,045—		
բ) « ոչ » « »	20,050—		
գ) ապրանքների	— —		
դ) Ոսկւոյ և արծաթի		461,095	—
VII Առանձնական ընթացիկ հաշիւներ		1,057,902	44
VIII Պահեստի դրամագլխին պատկ. տոկոս. թղթեր		146,372	70
IX Ընկերութեան պատկանեալ արժեթղթեր		50,504	57
X Թղթակիցներ՝			
ա) Նոցա հաշիւը (Loro)	1,314,841 33		
Ընկերութեան հաշիւը (Nostro)	33,631,756 51	34,946,597	84
XI Բողոքուած մուրհակներ		25,524	31
XII Պայմանաժամ. անցուցած փոխատու.		— —	—
XIII Մուրհակի և դրոշմակիր թղթեր		3,587	15
XIV Ընթացիկ ծախսեր		47,928	06
XV Յետ ստացուելիք ծախսեր		11,106	70
XVI Կահ կարասիք և սկզբն. ծախսեր		3,235	97
XVII Ընկերութեան վրայ մնացած անշարժ կայք.		27,809	64
XVIII Փոխանցիկ գումարներ		42,218	34
Ր. Ա.		40,090,887	92

ՊԱՐՏՔ

I Հիմնական դրամագլուխ		972,040	—
II Պահեստի դրամագլուխ		149,224	27
III Օժանդակութեան դրամագլուխ ծառայողների համար		9,923	72
IV Դրամական աւանդներ՝			
ա) Ընթացիկ հաշուով հասարակ	446,929 30		
բ) « » պայմանաւոր	262,504 23		
2) Պայմանաժամով՝			
ա) Ընկերութեան անդամներից	227,886 —		
բ) Օտար անձինքներից	1,527,941 92		
3) ցպահանջ			
ա. Ընկերութեան անդամներից	5,902 80		
օտար անձինքներից	379,615 36	2 850,779	61
V Պետ. բանկ. զեղջ. մուրհակներ		270,385	09
VI Մասնաւոր ընթացիկ հաշիւ պետ. բան. մուրհակներով		— —	—
արժեթղթերով		— —	—
VII Ընկերութ. փոխադրութեամբ ստացած հասանելի գումարներ		187,405	39
VIII Թղթակիցներ			
ա) Նոցա հաշիւը (Loro)	1,179,445 35		
բ) Ընկերութեան հաշիւը (Nostro)	34,006,349 39	35,185,794	74
IX Չը վճարուած դիվիդենդ		17,837	88
X Չը վճարուած տոկոսներ աւանդների և ընթաց. հաշիւների		70,617	34
XI Փոխանցիկ գումարներ		30,017	27
XII Հանումներ ըստ 16-րդ յօդ. տրամադր.		29,915	78
XIII Ստացուած տոկոսներ և յանձնարարականներ		314,728	41
XIV 5% պետական հարկ դրամագլխներից		2,218	42
XV Զուտ արդիւնք 1893		— —	—
Ր. Ա.		40,090,887	92